مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت

AltunOq

سادىر پالۋان

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت

سادىر پالۋان

تۇرسۇن ياسىن

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەركىن ئىبراھىم
مەسئۇل كوررېكتورلىرى: ئابلىز ئابباس
دىليار تۇرسۇن
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

مەشھۇر شەخسلەر ھەققىدە ھېكايىلەر

باھادىر ئەزىمەت — سادىر پالۋان

ئاپتورى: تۇرسۇن ياسىن

*

شىنجاڭ ياشلار — ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 100 - قورۇ، پ: 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بەنگۇڭتىڭ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 787×1092 مم. 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 3.625
2001-يىل 6-ئاي 1-نەشرى
2001-يىل 6- ئاي 1-بېسىلىشى
ISBN7—5371—3858—3/I · 1398
سانى: 1—5000
باھاسى: 4.80 يۈەن

بېسىلىشتا، تۈپلەشتە خاتالىق بولسا نەشرىياتىمىزغا ئەۋەتىڭ، تېگىشىپ بېرىمىز

مۇندەرىجە

مولللىتوختىيوزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر 1
خىسلەتلىك بالا 8
كىچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى............................ 14
چىنىقىش 17
تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار 21
چىرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتتى 24
ھىۋىزىخاننى قۇتقۇزۇش 27
تۇتقۇن 29
قەلقە ياغلىق 33
قوشاقچى 37
سادىر پالۋان 41
ئەل جىنىغا پاتقان «ۋاڭخۇلۇ» ئالۋىنى 49
خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات» ، «خان كالا» ، «خان
قوي» تۇزۇمى 54
ئىسيان 59
ئۇرۇمچى يامۇلىدىن قېچىش 63
قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق» لار 66
گۇلماڭا بىلەن ئېلىشىش 69

قۇمۇل يامۇلىدا 71
ئۇلغايغان قوشۇن 75
مالىخاي بىلەن ئالداش 79
ئەل قىساسى مىنەل ھەق 86
سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ
قۇدرىتى 98
ئاخىرقى سۆز 107

موللىتوختىيۈزىگە كەلگەن كۆچمەنلەر

سادىر پالۋان 1798 ـ يىلى باھاردا، موللىتوختىيۈزى (ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ جىلىلىيۈزى يېزىسى موللىتوختىيۈزى كەنتى) دە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى ئەخمەت بولۇپ، ئۇ خۇش چاقچاق، خۇش پېئىل ئادەم بولغانلىقتىن كىشىلەر ئۇنى «خۇشئەخمەت» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇنىڭ ئائىلىسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىدىن كېيىن، 1767 ـ يىلىغىچە ئۇچتۇرپان، خوتەن، يەكەن، قۇمۇل ۋە باشقا شەھەرلەردىن بولۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن ئالتە مىڭ ئائىلىلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى خوتەن قاراقاش ناھىيىسى توقماق مەھەللىسى بولۇپ، بۇ مەھەللىدىكىلەر تۇنجى قېتىم چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتىغا تاياق ـ توقماق كۆتۈرۈپ قارشى چىققانلىقتىن، مەھەللە نامى «توقماق» دەپ ئاتالغان. شۇنداقلا بۇ مەھەللە كىشىلىرى دەسلەپكى سۈرگۈندە ئىلىغا ھەيدەلگەنلەر ئىدى.

ئۇ چاغدا ئىلىغا كۆچۈرۈلگەنلەر قاينۇق، قاش، بولۇبورغۇس، جىرغىلاڭ، تاشئۆستەڭ، بايتوقاي، خونۇخاي، دادامتۇ، ئارائۆستەڭ مەھەللىرىگە جايلاشقانىدى. خۇشئەخ-

مەت دەسلەپ ئارائۆستەڭ مەھەللىسىگە كېلىپ ئورۇنلاش-
قان، كېيىن ئەسلى يۇرتلۇقلىرى توپلاشقان جېلىلىيۇزى
يېزىسىنىڭ خوتەن مەھەللىسىگە كۆچۈپ بارغان. ھازىرغىچە
خوتەن مەھەللە دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ مەھەللىدە خوتەن
قاراقاشلىقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. بۇ مەھەللە بىر
مەزگىل ھۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇرۇشقا قارشى چىققاز-
لىقتىن، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن
«ئەسكى مەھەللە» دەپمۇ ئاتالغان. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت
باشقۇرۇش ۋە سېلىق تاپشۇرۇۋېلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈ-
چۈن، باشقا جايلار قاتارىدا شۇ مەھەللىدىكى قاراقاشلىقلار
ئارىسىدىن موللىتوختى ئىسىملىك بىرەيلەننى يۈزبېگى قى-
لىپ بېكىتىپ، ئۇنىڭغا خوتەن مەھەللىسىدىكىلەردىن بىر
تۈركۈم كىشىلەرنى ئاجرىتىپ بېرىپ «موللىتوختىيۈزى»
كەنتىنى قۇرغان. خۇشئەخمەت موللىتوختىيۈزىگە ئايرىلغاز-
لارنىڭ بىرى بولۇپ، شۇ يېزىدا ئىشلەپ تىرىكچىلىك قىل-
غان. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ يەتتىنچىسى — سادىر
دۇنياغا كەلگەن.

خۇشئەخمەت ئىلىغا چىققان كۈندىن باشلاپ، چىڭ ھۆ-
كۈمىتىنىڭ دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا ئىشلىگەن. بۇ تۈزۈم
دەسلەپ قۇمۇل ۋاڭلىرى تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلگەن يانچىلىق
تۈزۈمى ئىدى، بۇ تۈزۈم بويىچە دېھقانلار ھەر ھەپتىدە ئالتە
كۈن ۋاڭ ئۈچۈن، بىر كۈن ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەيتتى.
ئىلى خەلقى بۇ توغرۇلۇق مۇنداق قوشاق توقۇغان:

پۈتى بارلا ئادەمنى تىنچ تاپقۇزماس بۇندا،
سالغۇزىدۇ ئۆي - ئىمارەت، سېپىل، باغ - ھويلا.

AltunOq

يېتىم ـ يېسىرلار خىجالەت، تەڭگىسى يوق قولىدا،
بار ئۆڭگا باش قېتىنچىلىق، ھەر كۈندە يۈز مىڭ خىل غوۋغا.

بىز بۇ يەرگە كەلگەندە ئورا كولاپ ماكان ئەتتۇق،
بىز نامراتلار كەچ كىرگۈچە زۇلۇم ـ زۇلمەتلەر تارتتۇق.
ئۆي ـ جايىمىز پۈتكۈنچە تۇپراق ـ توپىدا ياتتۇق،
غەم ـ قايغۇ چېكىپ كۈن ـ تۈن كېكىردەككىچە پاتتۇق.

بىزدىن كېيىن كەلگەنلەر ئەسكى تامنى ئۆي قىلدى،
ئۇندا خوتۇن ئالغانلار ئەسكى تامدا توي قىلدى.

بۇ قوشاقلاردىن مەلۇم بولغىنىدەك، مەنچىلىك ھۆكۈمىتى ئىلى خەلقىنى تېرىقچىلىق قىلدۇرۇشتىن تاشقىرى، دارخانلىق تۈزۈمى ئاستىدا، سېپىل سالدۇرۇش، ئۆي ـ ئىمارەت ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرۇشتەك ئالۋان ـ سېلىقلارغا ئىشلەتكەن.

خۇشئەخمەت ھەتتا خوتۇنى رابىيخان ھامىلىدار ۋاقىتىدىمۇ ھاشاردا ئىدى. ئۇ خوتۇنىنىڭ تەۋەللۇتقا ئولتۇرغىنىنى ئاڭلاپ، ھاشاردىن قېچىپ كەلدى.

* *

مەھەللىدىن ئانچە يىراق بولمىغان جايدا، ئېتىزدىكى بىر چوڭقۇرلۇقتا بىر ئايال تولغاق ئازابىدىن ۋايجانلاۋاتاتتى:

— ۋايجان، ۋاي خۇدايىم قانداق قىلاي؟ . . . ئادەم بارمۇ، ئۇلۇغ خۇدا، ئۆزۈڭ مەدەت قىلغايسەن. . .

خۇشئەخمەتنىڭ تام قوشنىسى سادىقنىڭ ئايالى روشەن-
خان تاماق ئېتەي دېسە ئۇن يوق، قوشنىسى رابىيخانلارنىڭ-
كىگە ئۇن سوراپ كىرگەندە رابىيخان ئۇنىڭغا ھەممە ئۇننى
ھەتتا سۇپۇرىسىنىمۇ قېقىپ بەردى. بۇنىڭدىن تەسىرلەن-
گەن، خۇشال بولغان روشەنخان لەگمەن ئېتىدىغان بولدى
ۋە رابىيخاننى ئۆيىگە كىرىپ، بىردەم مۇڭدىشىپ ئولتۇ-
رۇپ، تاماق يەپ چىقىشقا تەكلىپ قىلدى. رابىيخان ماقۇل
دېگەندى. لېكىن نېمىشقىدۇر كىرمىدى. تاماقنى ئېتىپ
تەييار قىلغان روشەنخان ئۇنى ئىزدەپ چىقسا ئۆيىدە يوق،
رابىيخان ئوتتۇن تەرگىلى چىقىپ كەتتىمىكىن، دەپ ئويلاپ
ئۆيىنىڭ ئارقىسىغا، ئېتىز تەرەپكە ئۆتتۈۋىدى، بىر ئايالنىڭ
نالە - پەريادىنى ئاڭلاپ قالدى.

روشەنخان ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ماڭدى ۋە چوڭ-
قۇرلۇقتا تولغىنىپ ياتقان رابىيخاننى كۆردى - دە، ئۇنىڭغا
ئۆزىنى ئاتتى:

— ۋايىيەي قوشنام، يامان يەردە تولغاق يەپ قاپلىغۇ...

ئۇ، ئوتتۇن تەرگىلى چىقىپ تۇيۇقسىز تولغاق يەپ ما-
ڭالماي ئولتۇرۇپ قالغان رابىيخاننى ئۆيىگە ئەكىرىپ كې-
تىشكە ھەرقانچە ئۇرۇنسىمۇ، چوڭقۇردىن ئاچىقالمىدى. بى-
رەرىنى ياردەمگە چاقىراي دېسە، يېقىن ئەتراپتىمۇ ھېچكىم
كۆرۈنمەيتتى.

— ۋاي قانداق قىلاي؟... ئۆيگە كىرىپ كەتسىلە
ياخشى بولاتتى، ئۆزلىرىنى چىڭ تۇتسىلا، قوشنام. خۇدايىم
ئۆزى مەدەت بەرگەي سىلىگە...

روشەنخاننىڭ بۇ سۆزلىرى ئۆستەڭ ياقىلاپ كېلىۋاتقان
خۇشئەخمەتكە نالە - زاردەك ئاڭلىنىپ كەتتى. ئۇ كىمدۇر

بىرىنىڭ بېشىدا پايپېتەك بولۇپ، چۆگىلەپ يۈرگەن قوشنىسىغا كۆزى چۈشكەندە، نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى قىياس قىلدى ۋە يۈرىكى ئەنسىز سوقۇپ كەتتى. ئۇ روشەنخان ئايلىنىپ يۈرگەن يەرگە ئالدىراپ يېتىپ كەلدى...

خۇشئەخمەت بىلەن روشەنخان تەۋەللۇت ئالدىدا قىينىلىۋاتقان رابىيخاننى يۆلەشتۈرۈپ يۈرۈپ، مىڭ جاپادا ئۆيىگە ئەكىردى. خۇشئەخمەت ئىككىسىنى ئۆيدە يالغۇز قالدۇرۇپ، ھويلىدا بىتاقەت بولۇپ ئايلىنىپ يۈردى.

— پاختىنى ئوت ئىچىدە ساقلاشقا قادىر خۇدايىم، ئۆزۈڭ بار، كېلىشمەسلىكتىن ئۆزۈڭ ساقلىغايسەن، ھەممە مۈشكۈلنى ئۆزۈڭ ئاسان قىلغايسەن... خۇدا، مەدەت بەرگەيسەن.

خۇشئەخمەت بىردەم پىچىرلاپ، بىردە ئۈنىنى چىقىرىپ، خۇداغا ئىلتىجا قىلاتتى، مەدەت تىلەيتتى. قىرىشقاندەك رابىيخاننىڭ تولغىقى سوزۇلماقتا ئىدى. ئۆيدىن ئۈنىڭ ئېچىنىشلىق، ئازابلىق نالە - زارى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بۇ ھال خۇشئەخمەتنىڭ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

— سۆيۈنچە، سۆيۈنچە، خۇشئەخمەت، سۆيۈنچە بېرىڭ! — خېلىدىن كېيىن روشەنخان ئۆيدىن خۇشال ۋارقىراپ چىقىپ كەلدى. بۇ خۇشخەۋەردىن خۇشئەخمەتنىڭ تەنلىرى يايراپ كەتتى.

— خۇداغا شۈكۈر، ئامان - ئېسەن كۆزى يورۇدىمۇ؟ نېمە تۇغدى؟ — دەپ سورىدى ئۇ.

— قاشقىر!

روشەنخاننىڭ سۆزىنى خۇشئەخمەت چەكسىز ھاياجانلىنىپ تۇرۇپ تەكرارلىدى.

— قاشقىر؟! خۇدا ئۆمرىنى بەرسۇن.
رابىيخان ئوغۇل تۇغقانىدى. بۇنىڭدىن بېشى كۆككە يەتكەندەك خۇشال بولۇپ كەتكەن خۇشئەخمەت ئوغلىنى كۆ- رۇشكە تەقەززا بولۇپ، ئىشىك تۈۋىدىن نېرى كېتەلمەي قالدى.
بوۋاق تۇغۇلۇپ خېلىغىچە يىغلىمىدى. كىندىكىمۇ كې- سىلدى، ئادراسمان سۈيىدىمۇ يۇيۇلدى. ھەتتا زاكىلىنىپ بىر بۇردا قاتتىق نان بىلەن ئېغىزلاندۇرۇپمۇ بولۇندى، بوۋاق يەنىلا يىغلىمىدى. بۇ غەلىتە ئىشتىن ئانىمۇ، روشەن- خانمۇ ئەجەبلەندى. روشەنخان ھويلىغا چىقىپ ئەھۋالنى خۇشئەخمەتكە ئېيتىۋىدى، ئۇ «مەن يىغلىتىمەن» دېگىنىچە ئۆيگە كىردى. زاكىلانغان بوۋاق كۆزلىرى ئوچۇق ھالدا جىم ياتاتتى. دادا بوۋاقنى خۇشاللىق بىلەن قولىغا ئالدى. ئانا ئۆز ئەندىشىسىنى ئېيتتى.
— نېمە بولغاندۇ بۇ بالىغا، نېمىشقا يىغلىمايدىغاندۇ؟
— تىلى چاتاق ئەمەستۇ؟
— ئۇنداق قاملاشمىغان گەپنى قىلما.
خۇشئەخمەت شۇنداق دېدى ـ دە، بوۋاقنىڭ ئېلىپتەك قاڭشارلىق بۇرنىنى چىمداپ باقتى، بوۋاق كۆزلىرىنى يۇ- مۇپ ئاچقاندىن باشقا قىمىرلاپمۇ قويمىدى. خۇشئەخمەتتىمۇ ئەنسىزلىك پەيدا بولدى. ئۇ ئاخىرى بوۋاقنى يالىڭاچلاپ تارىشىدەك يىرىك، قاتتىق بارماقلىرى بىلەن ئۇنىڭ بىقىنىد- نى قامالاپ تۇتقىنىچە:
— ھوي نوچى يىگىت، يىغلامسەن، يوق؟ مۇشتتەك تۇرۇپ كىمىڭنى زاڭلىق قىلىسەن ـ ھە؟ يىغلا...، — دېدى.

گۈش، ئۈستىخانلىرى يىلىكتەك يۇمشاق بوۋاق بۇ «رەھىمسىز» دادىنىڭ قاداق قوللىرىنىڭ قىسىشىدىن قاذ-داقمۇ يىغلىماي تۇرالىسۇن؟ ئۇ «ئىڭە» دېگىنىچە يىغلاپ ئۆينى بېشىغا كىيدى. خۇشئەخمەت قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى. رابىيخان ھاردۇقى چىققاندەك بولۇپ، راھەتلىنىپ ياتاتتى. كىندىكئانىسى روشەنخان بوۋاقنى ئەركىلەتكىنىچە قايتىدىن زاكىلاشقا باشلىدى. ئەمما بوۋاق ھەدەپ قولىنى چىقىرىۋالات-تى. بۇ ئىشتىن كۈلكىسى قىستاپ تۇرغان خۇشئەخمەت ئوغلىنىڭ ئالىقىنىغا قارىدى. ئالقان يېڭى تۇغۇلغان بوۋاققا مۇناسىپ بولمىغان ھالدا كەڭ ئىدى.

— ئالقىنىغا قارىغاندا، كۆچتۈڭگۈر ھەم قولى قانلىق بالا بولغۇدەكمۇ نېمە؟ — دېدى خۇشئەخمەت ۋە قوشۇپ قويدى، — خۇدا قولىنىڭ قاتتىقلىقىنى يۇرت زومىگەرلىرى ئۈچۈن قىلغايسەن...

خۇشاللىقى ئىچ ـ ئىچىگە سىغماي قالغان خۇشئەخمەت ئەتىسى تاڭ سەھەردە ھاشارغا — تاش توشۇۋاتقان يەرگە مېڭىشقا تەييارلانماقتا ئىدى. رابىيخان ئۇنىڭغا قاراپ:

— ئوغلىمىزنىڭ ئېتىنى نېمە قويىمىز؟ — دېدى.

خۇشئەخمەت سەل ئويلىنىۋېلىپ شۇنداق دېدى:

— «ساردىن لېچىن تۇغۇلىدۇ» دەپتىكەن، قارىغاندا ئۇ نوچى بولغۇدەك. بىزدەك ياۋاش ئادەمدىن ئاشۇنداق بىر نوچى تۇغۇلغىنى ئۈچۈن ئېتىنى «سادىر» دەپ قويايلى...

AltunOq

خىسلەتلىك بالا

سادىر ئون ياشقا كىرگۈچە ئاتىسى ھاشار، ئالۋان، تېرىقچىلىق ئىشلىرىدىن ئارا بولالمىغانلىقتىن، ئانىسى را-بىيخان بىلەن ھويلا ـ ئارام ئىشلىرىنى تەڭ قىلىشتى. كۈندىلىك ئوتۇن ـ چاۋارلارنى يىغىش، ئەكېلىشنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى.

نامرات ئائىلىنىڭ ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىدا سادىر ئون ئىككى ياشقىمۇ كىردى. بۇ ئون ئىككى يىل سادىرنى چىدامىلىق، ئەقىللىق، شوخ ۋە پۇختا ئادەم قىلىپ يېتىش-تۈرگەنىدى. سادىردىكى بۇ خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىدىغان ئوت يۈرەكلىكى، ئەمگەكچانلىقى، دوستلىرى بىلەن خۇش مۇئامىلىلىكى ۋە ھەرقانداق ئىشتىن تارتىنماسلىقى بىلەن ئىپادىلىنەتتى.

ئۇ بالا چېغىدىلا ئاتا ـ ئانىسىدىن ھەم مەھەللىدىكى بوۋاي ـ مومايلاردىن نۇرغۇن ھېكايە، چۆچەك، قوشاق ۋە تېپىشماقلارنى ئاڭلاپ يادلىۋالغانىدى. كېيىنچە ئۇ قوۋۇز، نەي، دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنى ئۆگەندى ۋە ئۇستا ناخشىچى بولۇشقىمۇ ئۈلگۈردى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا پادا بېقىش، ئوتۇن ئەكېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۆگىنىشتىن ۋە ئىشتىن زادىلا زېرىكمەيتتى.

خۇشئەخمەت ئوغلى سادىرنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. چۈنكى دارخانلىق تۇزۇمىنىڭ ئېغىر ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۇ-پەيلى، ئۇ كۆپ بالىلىق بۇ ئائىلىنى بېقىشتا تازا قىينالغان بۇ ۋاقىتتا، سادىر ئۆزىنىڭ كىچىك بولۇشىغا قارىماي پادا بېقىپ ئاتىسىنىڭ يۈكىنى ئاز بولسىمۇ يېنىكلەتكەندى.

ئۇ پادا بېقىپ ئىككى يىل بولار - بولمايلا پادىچىلار ئارىسىدا «ناخشىچى»، «قوشاقچى»، «ئوغلاقچى» دېگەن نا-مى چىقتى، پادىچىلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا يېقىنلىششقا باشلىدى. توختى، ئىسمايىل، گايىت، قەيسەر، ئابدۇرۇ-سۇل قاتارلىقلار شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن كۆپرەك ئارىلىشىدى-غان پادىچى دوستلىرى ئىدى.

بۇ كۆچۇم مەھەللە قۇياش چىقماي تۇرۇپلا جانلىنىشقا باشلايتتى. ئىشىك - دەرۋازىلارنىڭ ئېچىلغىنى، موزىيى كېچىدىن بېرى ئايرىپ قويۇلغان سېغىن كالىلارنىڭ مۆرد-شى، قايسىبىر قورۇدىن ئىتنىڭ ھاۋشىشى ئاڭلىناتتى. تۇرخۇنلاردىن مەڭگەنىڭ ئاقۇچ ئىسى ئۆرلەپ تۇراتتى. يا-لاڭ ئاياغ قىزلار مەھەللىنى ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان ئېرىقتىن قاپاق ياكى سوغىدا سەھەرنىڭ سوغۇق ۋە تازا سۈيىنى ئۆيلىرىگە توشۇشاتتى.

گۈزەل ئابرال ئۇستىدە قۇياشنىڭ يېرىمى قىزىرىپ كۆرۈنگەندە مەھەللىنىڭ پادىچىسى سادىر قورۇدىن سېغىن كالىسىنى ھەيدەپ چىقاتتى - دە، پۈتۈن مەھەللە ئاڭلىغۇدەك قىلىپ:

— ھەيدە پادا كالاڭنى! — دەپ ۋارقىرايتتى.

بۇ مەھەللىدە يالغۇز سادىرلا ئەمەس، ئۇنىڭ دوستلىرى ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەرمۇ پادىچى ئىدى. سادىر

پادىنى ھەر كۈنى ئۇلاردىن بالدۇر ھەيدەپ چىقاتتى. سادىر پادىنى ئوتقا قويۇۋېتىپ، يېشىل چۆپ ئۈستىدە سوزۇلۇپ يېتىپ، كۆپكۆك ئاسمانغا قاراپ خىيال سۈرۈۋاتقاندا، باشقىلار پادىلىرىنى ھەيدەپ مەھەللىدىن چىقاتتى ـ دە، پادىسىنى بەزىدە ئۇنىڭ پادىسىغا قوشۇپ باقاتتى. بەزىدە باشقا جايلارغا ھەيدەپ كېتەتتى. ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى سادىر ياقتۇرمايتتى. چۈنكى سادىر پادىنى دائىم ئوت ـ چۆپى ياخشى يەردە باقاتتى. ئۇلارمۇ شۇنداق قىلسا، پادىلىرىنى سادىرنىڭ پادىسىغا قوشۇپ، مال ئاسان تويىدىغان يەرلەردە باقسا بولمامدۇ؟ خۇدانىڭ چۆپى كۆپقۇ ۋە كۈندە ئۆسۈپ تۇرىدۇغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە يالغۇز بېقىشمۇ زېرىككىشلىك. يۇقىرىقىدەك ئويلىغان سادىر ئاخشام پادىچى دوستلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بۇنىڭدىن كېيىن پادىلارنى بىر يەردە باقايلى، دەپ ئېيتقانىدى. ئۇلار ماقۇل بولۇشتى ۋە بۈگۈن سەھەردىلا بەلگە قىلىنغان ئوتلاقتا ئۇچراشتى...

كالىلار ھۇزۇرلىنىپ ئوتلاۋاتاتتى. پادىچى دوستلار — سادىر، ئابدۇرۇسۇل، ھەيدەر، قەيسەرلەر بىر يەردە يىغىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. سادىر كۆكتە قاتارلىشىپ ئۇچۇۋاتقان تۇرنىلارنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، بالىلارچە ھەۋەس ۋە قىزىقىش بىلەن ئېيتتى:

— ئاغىنىلەر، قاراڭلار ئاسمانغا! تۇرنا نېمىدېگەن ئەقىللىق قۇش ـ ھە؟! تىزىلىپ ئۇچۇشىنى قاراڭلار! ئادەملەر چېغىدىمۇ مۇنداق رەتلىك تىزىلىپ ماڭالمايدۇ.

— ھەممە جانىۋارنىڭ پادىشاھى بار دەيدىكەن، بەلكى بۇ تۇرنىلارنىڭ پادىشاھى ئۇلارنى ئاشۇنداق تىزىلىپ ئۇچۇشقا

ئۆگەتكەندۇ، — دېدى ئابدۇرۇسۇل.

ھەممەيلەن كۆككە قاراپ ئولتۇرۇشاتتى، قەيسەر مۇڭ-داق دېدى:

— سادىر ئاداش، تۇرنىلار قانداق سايرايدۇ؟ دوراپ بەرگىنە!

— بىلمەيمەن تۇرنىنىڭ قانداق سايرايدىغىنىنى، — دېدى سادىر تۇرنىلاردىن كۆز ئۈزمەي.

— سەن سايرىشىنى دورىيالمايدىغان قۇشمۇ بارمۇ؟

— ئۇنداق يالغان سۆزلىمەي دوراپ بېرە ئۇنىڭ سايرى-شىنى.

— شۇنداق قىلە.

— دورىغىنا، سادىر.

— بولمىسا باشقا قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەر-گىن.

سادىر كېيىنكى تەكلىپنى قوبۇل قىلغاندەك:

— ماقۇل، — دېدى -دە، ئورنىدىن تۇردى، — سىلەر ئولتۇرۇپ تۇرۇڭلار، مەن كالىلارنى ياندۇرۇۋېتىپ كېلەي.

سادىر پىخىلداپ يۈگۈرۈپ يىراق كەتكەن كالىلارنى توسۇپ قايتۇرۇپ قويۇپ، قايتىپ كەلدى ۋە دوستلىرىنىڭ تەلەپلىرى بويىچە كاككۇك، بۇلبۇللارنىڭ سايرىشىنى دوراپ بەردى.

سادىرنىڭ ئاۋازى كىچىككىنىدىنلا ساز ئىدى. كىچىكىدە ئۆزى توقۇغان ناخشىلارنى ئېيتىپ يۈرگەن سادىر كېيىنچە

قۇشلارنىڭ سايرىشىنى دورىيالايدىغان بولدى، ئاستا ـ ئاستا ئۇلارنىڭ سايرىشىنىمۇ ئۇگىنىۋالدى. ئۇ قوناق شېخىدا، تومراق چىۋىقلاردا ئۆزىچە ساز ياساپ چېلىپمۇ ئوينايتتى. چوڭلارنى دوراپ ناخشىمۇ ئېيتاتتى. ئۇ بۇگۇن زىل، يېقىم-لىق ئاۋازى بىلەن دوستلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاچتى...

ئارام ئېلىپ ئولتۇرغان سادىر بىر توپ چۈمۈلىنىڭ بىر دۆنى ئارىغا ئېلىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ ئويلىنىپ قالدى. دۆ شۇنچە چوڭ، چۈمۈلە شۇنچە كىچىك، لېكىن بىرنەچچە چۈمۈلە بىرلەشسە دۆگە كۆچى يېتىدىكەن. ئۇ بۇ ھالغا قىزىقتى. دۆ چۈمۈلىلەرگە ھۇرپىيەتتى. گويا ئۇلارنى يەيدى-غاندەك ئەلپازدا كۆرۈنەتتى. ئەمما چۈمۈلىلەر قورقۇپمۇ قويمايتتى دۆنى چىشلەپ تارتىشاتتى. قورققان دۆ تۇگۇلۇ-ۋالدى، چۈمۈلىلەر ئۇنى دومىلىتىشتى. بۇ قىزىق كۆرۈنۈش-تىن سادىر كۇلۇپ كەتتى.

— قاراڭلار باللار، قاراڭلار، — دېدى ھاياجانلانغان سادىر، — چۈمۈلىلەر كىچىككىنە تۇرۇپمۇ بىر دۆنى قور-قۇتتى.

باشقىلارمۇ بۇ قىزىق ئويۇنغا قاراشتى، كۇلۇشتى. ئاب-دۇرۇسۇل ئويلىنىپ تۇرۇپ ئېيتتى:

— چۈمۈلە كىچىك بولغىنى بىلەن كۆپ ھەم ئۆم ـ دە، بىزمۇ ئاشۇنداق ئۆملەشسەك يوغان ئادەملەرگىمۇ كۆچە-مىز يېتىدۇ.

كۆڭلىدىكىدەك گەپنىڭ ئېيتىلغىنىغا خۇشال بولغان

AltunOq

سادىر دەرھال ئورنىدىن تۇردى ـ دە:

— ئۇنداق بولسا، بىزمۇ «ئاداش» بولايلى، بولامدۇ؟ كىم بىزنى بوزەك ئەتسە بىر بولۇپ جاجىسىنى بېرەيلى، — دېدى. سادىر ئوڭ قولىنىڭ چىمەلتىكىنى چىقاردى. باشقىلارمۇ شۇنداق قىلىشتى ۋە چىمەلتەكلىرىنى گىرەلەشتۇرۇشتى. سادىر تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتتى، باشقىلار تەكرارلاشتى:

ئاداش، ئاداش بولايلى،
بىر نان تاپساق تەڭ يەيلى.
بىزنى كىم بوزەك ئەتسە،
جاجىسىنى بېرەيلى.

كىچىك ناخشىچىنىڭ غەزىپى

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ يامغۇر تامچىلاشقا باشلىدى. بۇ كۈنى سەھەردە سادىر ئۇنلۇك ۋارقىرىمايلا مەھەللىدىن پادىسىنى ئاچىقىپ ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، دائىم ئۆزى ئولتۇرىدىغان قورام تاشقا كېلىپ ئولتۇردى. يالغۇزلۇق سادىرنى تېزلا زېرىكتۇرۇپ قويدى. «نېمە قىلىش كېرەك» دەپ پىچىرلايتتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە ئىچى تىت - تىت بولۇپ. ئاخىرى ناخشا ئېيتماقچى بولدى ۋە ئۇنىنى قويۇۋېتىپ «ۋادەرىخا» نى باشلىۋەتتى. ئۇنىڭ ناخشىسى جاراڭلىغىنىچە، يىراق - يىراقلارغا ئاڭلانماقتا ئىدى. بىردەمدىن كېيىن ئۇنىڭ پادىچى دوستلىرى كېلىشتى - دە:

— بىز سېنى بۈگۈن پادا يىغمىغان ئوخشايدۇ، ئاۋازىنىمۇ ئاڭلىمىدۇق، پادىمىزنى سولىۋېتەيلى دەپ تۇرساق ناخشاڭ ئاڭلاندى. شۇنىڭ بىلەن. . . ، — دېيىشتى تەڭلا چۇرقىرىشىپ.

— مەن تېخى سىلەرنى يامغۇردا چىقمايدۇ دەپ ئۆزۈم يالغۇز چىققان، — دېدى سادىر.

— سەن بولمىساڭ بىز زېرىكمەيمىزمۇ؟ — دېدى بىر ئاغىنىسى ئارقىدىنلا.

— توغرا، ئاغىنە دېگەن شۇنداق بولۇشى كېرەك. «پادا

باققاندا دوست ئىدۇق، ياڭاق چاققاندا ئايرىلدۇق» دېگەندەك
بولمىساقلا بولدى، — دېدى سادىر كۈلۈپ.
ئۇلار ئۆز پادىلىرىدىكى يۈگۈرۈك تورپاقلارنى مىنىشىپ
ئوغلاق تارتىش ئويۇنىغا چۈشۈپ كېتىشتى. بۇ ئويۇن ئۇس-
تىگە كۈتۈلمىگەندە سادىر مىنگەن تورپاقنىڭ ئىگىسى مول-
لىتوختىيۇز بېگى كېلىپ قالدى ـ دە، «تورپاقنى تەرلىتى-
ۋېتىپسەن» دېگەن باھانە بىلەن سادىرنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەت-
تى. تاياق زەربىسىدىن ئۇنىڭ ئۇستۇېشى قانغا بويالدى،
لېكىن ئۇنىڭدىن ھېچقانداق نالە ئاۋازى چىقمىدى. موللى-
توختىيۇز بېگى ئۇنى «ئۆلۈپ قالدىمىكىن» دەپ ئۇرۇشتىن
توختاپ:
— بۇ شۇمتەككە قالغىنىنى مەھەللىگە بارغاندا كۆرسەت-
مىسەم، — دېگىنىچە كېتىپ قالدى.
ئاغىنىلەر ئۆز جانلىرىنى ھەر ياقلارغا ئېلىپ قېچىش-
قاچقا، يېقىن ئەتراپتا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى.
قىزىل قانغا بويىلىپ ياتقان سادىر تۇيۇقسىز يەنە يىراقتىن
«تۇلكە» دەپ ۋارقىراشقان مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئاۋازى
بىلەن بىللە، ئېتىلىپ كەلگەن چوڭ بىر بۈركۈتنىڭ ھۇجۇ-
مىغا دۇچ كەلدى. بۈركۈت سادىرنى قۇۋۋەتلىك بارماقلىرى
بىلەن قاماللاپ چوقۇماقتا ئىدى. سادىر جان ئاچچىقىدا ئوڭ
قولى بىلەن تىنىمسىز ھەرىكەتلىنىۋاتقان بۈركۈت قانىتىنى
قاماللاپ، سول قولىدا كارنىيىنى بوغۇشقا باشلىدى.
ئوۋچى ئەمەلدارلار ئات چاپتۇرۇپ كەلگەندە سادىر ئۆ-
لۈك بۈركۈتنىڭ قانىتى ئاستىدا ھالسىراپ ياتاتتى. مانجۇ
ئەمەلدارلىرى سادىرنى «بۈركۈتنى ئۆلتۈردۈڭ» دەپ ھەدەپ
قامچىلاشقا باشلىدى. سادىر كۆز چاناقلىرى ئەتراپىدىن قان

ئېقىۋاتقىنىغا قارىماي، چىداشلىق بېرىپ كۆزىنى ئاچتى ۋە ئۆزىگە دىۋىنىپ تۇرغان غەلىتە ئادەملەرنى كۆردى. ئۇنىڭ ئالدىدا مانجۇ خانلىقىنىڭ يېشىل مونچاق تاقىغان ھاكىم دەرىجىلىك ئوتۇغات بىلەن جىگەر رەڭ تاۋاردىن قىلىن تون كىيگەن سىم ساقال ئەمەلدارى ۋە شۇ شەكىلدە كىيىنگەن، مارجان ئىسىلغان قالپاق كىيگەنلەردىن بىرنەچچىسى تۇراتتى. ئۇ ئىككىنچى قېتىم ھوشىنى يىغىپ كۆزىنى ئاچقىنىدا بايىقى ناتونۇش گەۋدىلەر ئۇنىڭدىن خېلىلا يىراقلىشىپ كەتكەندى. لېكىن ئۇلار موللىتوختىيۇزبېگىنىڭ سۇتلۇك ئالا كالىسىنى ئالدىغا سېلىپ ھەيدەپ كېتىۋاتاتتى.

شۇ كۈندىكى خورلۇق ۋە ئەلەم سادىرنىڭ يۇمران قەلبىنى ئۆرتەپ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىز قالدۇرۇپ ئۆتتى.

ئارىدىن يىل ئۆتۈپ، سادىر ئون ئۈچ ياشقا قەدەم قويدى. ئۇنىڭ ئائىلىسى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەردە قالدى. موللىتوختىيۇزبېگى ئالا كالىسى ۋە تورپىقىنىڭ «ئوغلاق» تا تەرلىگەن ھەققى ئۈچۈن سادىرنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئىككى يىل ھەقسىز ئىشلەشكە بۇيرۇدى.

چىنىقىش

— دادا، مەن بۇ ناھەقچىلىكلەرگە زادىلا چىدىيالمايۋاتىمەن.

— سەن تېخى بالا، تەلۋىلىك قىلما، زالىملارنىڭ ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق ئۇرىدىغان ماباڭ① تاياقلىرىدىن سېنى خۇدايىم ساقلىسۇن.

سادىر دادىسى ئېيتقان ماباڭ تايىقى ھەققىدىكى خىيالدىن ئېسىنى يىغىپ ياتقان يېرىدىن دەس تۇردى ـ دە، پادا تايىقىنى قولىغا ئالدى. ئۇ ئۆز ـ ئۆزىگە: «قېنى، مەن ئۆزۈمنى مۇشۇ پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ بىر سىناپ باقاي» دېدى ۋە خۇددى شۇ تاپنىڭ ئۆزىدە مانجۇ چېرىكلىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ماباڭ بىلەن ئۇرۇۋاتقاندەك مەنزىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، چىشىنى مەھكەم چىشلەپ، ئۆزىنى پادا تايىقى بىلەن ئۇرۇشقا تەمشىلىپ تۇرۇشىغا ئارقىسىدىن بىرى كېلىپ ئۇنىڭ كۆزىنى ئېتىۋالدى. سادىر يۇلقۇنۇپ بېقىپمۇ ئارقىسىدىكى ئادەمدىن قۇتۇلالمىغاندىن كېيىن، بۇ نامەلۇم كىشىنى پادا تايىقى بىلەن ئۇرماقچى بولۇۋېدى، بىردىنلا پاراققىدە كۈلۈشكەن ئاۋاز چىقتى ـ دە، ئۇنىڭ كۆزلىرىنى ئېتىپ تۇرغان قول بوشىدى. سادىر كۆزىنى ئۇۋۇلاپ ئې-

① ماباڭ — مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئادەم ئۇرىدىغان كالتىكى.

AltunOq

چىپ، ئالدىدا تۇرغان پادىچى ئاغىنىلىرىنى كۆردى.
— بۇگۈنمۇ سەندىن كېيىن قاپتۇق ـ دە، — دېدى ئابدۇرۇسۇل.
— تۈنۈگۈن كېچە ئۆيۈڭگە قايتماي ھېۋىزەم بىلەن مۇشۇ دالادا تۈنىدىڭمۇ ـ يا! — دېدى ھەيدەر.
بۇ چاقچاقتىن باللار «ھا. . . ھا. . . ھا» دېيىشىپ بىر ھازا كۈلۈشتى. ئەمما سادىر كۈلمىدى. ھەيدەر سادىر-نىڭ غەش كۆڭلىنى ئالماقچى بولۇپ، يېنىدىن ئۆزى ياسى-ۋالغان نېيىنى چىقىرىپ:
— ئاداش، ماۋۇ نەينى بىر چالاي، ئاخشامقى ئوينىغان-لىرىڭنى ئەسلىگەچ «دەردىڭ يامان»نى بىر كەلتۈرمەمسەن، — دېدى.
سادىر ئېڭىشىپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن پادا تايىقىنى ئالدى. ئۇنىڭ رەڭگى ئۆچكەنىدى.
— سىلەرنىڭزە، — دېدى سادىر ئاغىنىلىرىگە مەنىلىك قاراپ، — خىيالىڭلارغا ئويۇندىن باشقا نەرسە كىرمەمدۇ؟
— نېمە بولدۇڭ، ئاداش؟ — جىددىي سورىدى باللار.
— ھېچنېمە بولمىدىم. . . مېنى تاياق بىلەن ئۇرۇڭلار!
سادىر قولىدىكى تاياقنى ئۇلارغا سۇندى. ئاغىنىلىرى تېڭىرقىغىنىدىن نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپلا قېلىشتى. سادىر ھەربىر ئاغىنىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قولىدىكى تاياقنى سۇنۇپ:
— بۇنىڭ بىلەن مېنى نۆۋەتلىشىپ ئۇرۇڭلار، قېنى قايسىڭلار بۇرۇن ئۇرىسىلەر، مەن بۇ يەردە سوزۇلۇپ يېتىپ بېرىمەن، — دەيتتى.
— سادىر ئاداش، سەن زادى نېمە بولدۇڭ بۈگۈن؟ بىز

— بىر - بىرىمىزنى ئۇرىمىز دەپ ئاغىنە بولۇشقانمىدۇق؟ ! — ھەيدەر ئۇرۇشتىن باش تارتتى. قەيسەرمۇ كەينىگە داجىدى.

— سەن بىزگە يامانلىق قىلمىساڭ نېمىدەپ ئۇرىمىز؟ — دېدى ئابدۇرۇسۇل ئەجەبلىنىپ.

— راست، سىلەر ماڭا يامانلىق قىلمىدىڭلار. . . ئەمما ئاتا - ئانىمىز بەگ - خوجاملارنىڭ ئالۋىنىدىن باش كۆتۈرەلمىسە، بىزنىڭ كۈنىمىز ئۇلارنىڭ مىلىنى بېقىش بىلەن ئۆتسە، يەنە تېخى بېشىمىزدىن تىل - ھاقارەت، تاياق - توقماق كەتمىسە، بۇنىڭغا ۋىجدانىڭلار قايىلمامدۇ؟ مېنىڭ قېنىم قىزىق. . . مۇبادا ئۇلار مېنى بوزەك ئەتسە چىداپ تۇرالمايمەن. قولىغا چۇشۇپ قالسام ماباڭ كالتەكلىرى بار دەيدۇ. شۇنىڭغا چىدايدىغان بولۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئۆزۈمنى مۇشۇ يادا تايىقى بىلەن ئۇرۇپ چېنىقاي دەيمەن.

قەيسەرنىڭ كۆزىدىن ياش ئەگىدى. ھەيدەرمۇ چوڭقۇر بىر تىنىۋالدى. ئاغىنىلەر ئويلىنىپ قېلىشتى.

— خوش، ئەمدىغۇ ئۇرارسىلەر!

— ھەر ھالدا مەن ئۆز دوستىمنى ئۇرىدىغانلاردىن ئەمەس.

— مەنمۇ شۇ.

— مەنمۇ.

شۇنداق قىلىپ بالىلارنىڭ ھەممىسى چەتكە چىقىشتى.

سادىر خاپا بولغىنىدىن بوغۇلۇپ كەتتى. چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ، يۈزى تېخىمۇ قارىداپ كەتكەندەك كۆرۈنەتتى. ئاغىنىلىرى ئۇنىڭ بەستلىك گەۋدىسىگە قاراپ تۇراتتى. ئۇ ئاچچىقىدا تاياقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئالدىدا تۇرغان ھەيدەرنىڭ يانپىشىغا پاققىدە بىرنى قويدى.

— سەنلەر ئاغىنىدارچىلىق قىلىپ ئۇرۇشمىساڭ مەن ئۇرىمەن، — دەپ ھەممىنى سۈرۈپ ئۇرۇشقا باشلىدى. سادىرنىڭ تايىقى جېنىدىن ئۆتكەن ئاغىنىلەرنىڭ راسا ئاچچىقى كەلدى. دېمىسىمۇ ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق ئۇلارنى سۈر - توقاي قىلغىنى نېمىسى؟...

— ھۇ سېنى... قېنى ئاغىنىلەر، ھەممىمىز بىراقلا يوپۇرۇلايلى! ئەمدى ئۇرۇشنى بىزدىن كۆرسۇن!

باللار تەڭلا يوپۇرۇلۇپ بېرىپ، سادىرنى خام باس قىلدى - دە، پادا تاياقلىرى بىلەن يانپىشىغا راسا ئۇرۇشقا باشلىدى.

سادىر ئالدىدىكى ئىككى تاشقا قولىنى تىرەپ پۈتىنى ئۇزۇن سۇنۇپ دۈم ياتاتتى. ئۇنىڭغا تاياق بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى تېگەتتى. ئۇ ۋايىساشنىڭ ئورنىغا: «بۇ دېگەن مۇھىم سىناق» دەپ ئويلايتتى. تاياق تەگكەن يەرلەر ئېچىشىپ ئاغرىشقا باشلىدى. ئەمما ئۇ ھەربىر تاياق تەگكەندە ئۆزىگە مەدەت بېرىپ:

«چىدا، سادىر، چىدا!... ئاغىنىلىرىڭنىڭ تايىقىغا چىدىمىساڭ چېرىكلەرنىڭ ماباڭ تاياقلىرىغا قانداق چىدايسەن؟» دەپ چىشىنى چىشىغا بېسىپ پىچىرلايتتى.

تەڭسىزلىكتىن تۇغۇلغان ئويلار

خۇشئەخمەت ئائىلىسىدىكىلەر چېچەك بىلەن ئارقا ـ
ئارقىدىن قازا تاپقان ئىگەمبەردى بىلەن مايىسخاننى بىرلا
ۋاقىتتا دەپنە قىلىۋاتقان كۈنى موللىتوختىيۇزبېگى خۇپسەن-
لىك بىلەن سادىرنى پادا بېقىشقا بۇيرۇپ ئادەم ئەۋەتتى. هازا
ئۈستىگە يېتىپ كەلگەن بۇ خەۋەر هازىدارلارنىڭ، بولۇپمۇ
سادىرنىڭ قۇلىقىغا مۇشت بىلەن ئۇرغاندەك ئاڭلاندى. ئۇ
خەۋەرچىنى شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدە ئاسلانني بوغقاندەك بوغۇ-
ۋەتمەكچى بولدىيۇ، يەنە ئۆزىگە هاي بەردى. ئۇ كۆڭلىدىن
«ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دېگەنلەرنى ئۆتكۈزدى ـ دە، خەۋەر-
چىگە غەزەپ بىلەن قاراپ:

— بەگ ئاتاڭغا ئېيتىپ قوي! چامغۇر كۆمۈۋاتقىنىم
يوق، ئادەم كۆمۈۋاتىمەن دەيدۇ، دەپ ئېيت! — دېدى.
ئۇنىڭغىچە خۇشئەخمەت ۋە جامائەت خەۋەرچىنى بىرنېمىلەر
دەپ يولغا سالدى.

بۇ بىر قاتار پاجىئەلەر سادىرنىڭ مىجەزىنىمۇ ئۆزگەر-
تىۋەتتى. ئۇ كەم سۆز، تېخىمۇ دەردمەن بىر ياشقا ئايلاندى.
ئۇنىڭ ياشانغان دادىسى ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللانسا، ئۆزى پادا بېقىش بىلەن مەشغۇل بولدى.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «موللىتوختىيۇزبېگى ئارائۆس-
تەڭ مەھەللىسىدىن خەلپەت تەكلىپ قىلىپتۇ» دېگەن خەۋەر

مۇللىتوختىيۇزى ۋە باشقا كەنتكە تارقالدى. ئارقىدىنلا «خەلپەت يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاغزىغا ئىـ-لىم سالىدىكەن» دېگەن سۆز تارقالدى. مەكتەپ ھەققىدە پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان «يېتىمغا يۆتەلنىڭ نېمە ئىـ-شى»، «كارنايغا يوق، سۇنايغا نەدە؟» دېگەن سۆزلەرنى سادىر باشقىچىرەك ئويلىدى ۋە ئۇلارغا:

— ئاغىنىلەر، «ئالۋاننى كىم تۆلەيدۇ — گالۋاڭ!» دېگەننى ئاڭلىغانمۇ؟ دەل شۇ گالۋاڭ ھەم گاراڭلار — بىز. بىزدىن دانىشمەن چىقماسمۇ. ئۇ نان قېپىلارنىڭ بىرى نايـ-ناق، بىرى مايماق، بىرى ماڭقا، بىرى دەلدۈش، ئۇلارنى مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇپ نېمە قىلماقچى، بىلەمسىلەر؟ بىز-دىن ئالۋان ئالىدىغان كىچىك بەگ قىلىپ تەييارلىماقچى. ئۇلارغا قارىغاندا بىزنىڭ ئەقىل - ھوشىمىز جايىدا. گالۋاڭ - گاراڭ بولماسلىقنىڭ يولىنى بىزمۇ تاپساق دەيمەن، — دېدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرى ئۇنىڭ نان خالتىسىدا داۋاملىق باغلاقلىق تۇرىدىغان، قارا كۇيىدە خەت يېزىلغان ئاتنىڭ تارغاق سۆڭىكىنى ئۇچرىتىدىغان بول-دى. ئۇ پادىلارنى ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، ھەر كۈنى بىر ئاش پىشىم ۋاقىتقىچە يوقىلىپ كېتەتتى.

پادىچىلار بۇنىڭ سىرىنى بىلەلمەي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە سادىر باللارنىڭ يېنىغا روھى كۆتۈرۈلگەن، خۇشال ھالدا يېتىپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭدا كۆرۈلمىگەن ئەھۋال ئىدى.

AltunOq

پادىچىلار ئۇنىڭدىن كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىپ ھارمايدى-غان «ھاتەم» ، جەكى قىلىپ يىغىلمەيدىغان «رۇستەم» رىۋا-يەتلىرىنى ئاڭلىدى. سادىر بۇ ھېكايىلەرنى ئارائۇستەڭلىك خەلپەتتىن ئاڭلىغانلىقىنى، ئۇنىڭ دەرسىنى ئىشىك يوچۇ-قىدىن ئاڭلىۋالغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. ئۇ مەكتەپ بالىلى-رى جاۋاب بېرەلمىگەن بىر سوئالغا سىرتتا تۇرۇپ توغرا جاۋاب بېرىپ خەلپەتنى ھەيران قالدۇرغانىدى.

چىرىكلەرنىڭ دەردى ئۆتتى

بىر كۈنى پادىچى باللار بېقىۋاتقان تورپاقتىن بىرى تۇيۇقسىز بىر قىستاڭغا چۈشۈپ كېتىپ چىقالماي قالدى. ئۇلار ئارقانلىرىنى ئۇلاشتۇرۇپ، تورپاقنى تارتماقچى بولغاندا ئارقان ئۈزۈلۈپ كەتتى.

— ئارقاننى ئىككى قات قىلىڭلار، — دەپ ۋارقىرىدى سادىر ئۇلارغا.

— ئىككى قات قىلساق قانداق يېتىدۇ؟ — دېيىشتى ئۇلار ھاڭ - تاڭ بولۇشۇپ.

— يەتمىگەن يېرىگە مەن ئۆزۈمنى ئۇلايمەن، - دېدى سادىر قىستاڭغا سەكرەپ چۈشۈپ.

ئۇ تورپاقنى ئۆز بويى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈۋېدى، ئاغىنىلەر تورپاقنى ئارقان بىلەن تارتىپ چىقىرىۋالدى. سادىردىكى بۇ كۈچتۈڭگۈرلۈكنىڭ سىرىنى پادىچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بىلمەيتتى.

ئۇنىڭغا تولىراق زەن قويۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ يېنىغا تۇغۇلغان موزاينى ھەر كۈنى كۆتۈرۈپ چېنىقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا، پادىچى باللارنىڭ سادىرغا بولغان قايىللىقى تېخىمۇ ئاشتى.

1813 - يىل باھار ئايلىرى ئىدى. موللىتوختىيۇزىدە

باشقا يىللارغا قارىغاندا چېرىكلەر ھەسسىلەپ كۆپىيىپ كەتتى. ئۇلار «سېلىق يىغقۇچىلار»، «ھاشارغا ھەيدىگۇچىلەر»، «تۇغانغا قارىغۇچىلار» دېگەن ھەر خىل ناملاردا ئاتالغانلار بولۇپ، موللاتوختىيۇزبېگىنىڭ قورۇسىدىن نېرى كەتمەيتتى. بەگنىڭ دورغا، يايىلىرى بىگۇناھ پۇقرالارنى مەجبۇري ئىشلىتىپ، تىل - ئاھانەت، تاياق - توقماق ئاستىغا ئالسا، چېرىكلەر مىلتىقنى دېۋەيلەپ، سەللا باش تارتقاننى گۇندىپايلارغا تاپشۇرىدىغان بولۇۋالدى. ئۇلار تەپتارتماستىن دېھقانلارنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى، خوتۇن - قىزلارغا يامان نىيەتتە بولۇشتى.

دەل شۇ كۈنلەردە، موللىتوختىيۇزىدە بالا ئوقۇتۇۋاتقان خەلپەتنىڭ ئارائۆستەڭدە توي قىلىشقا قۇربى يەتمەي يېشى ئۆتۈپ كەتكەن قىز - يىگىتلەرنى بىر جايغا يىغىپ، نىكاھ ئوقۇپ، جۇپلەپ قويغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالدى. موللىتوختىيۇزىدىكىلەر بۇنى ئاڭلاپ دورغا، چېرىكلەرنىڭ پەس نەزىرىدىن پەرزەنتلىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قۇرامىغا يەتكەن ئوغۇل - قىزلىرىنى نىكاھ ئوقۇتۇپ چېتىپ قويۇشتى. بۇ ۋاقىتتا ئەمەلدار، چېرىكلەرنىڭ ئەشەددىيلىكى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنىدىكى، ئۇلار بىگۇناھ پۇقرالارنى خورلاپ، تۆت پۇتلۇق قىلىپ قويۇپ، ئۈستىدە ئولتۇرۇپ تاماكا چېكەتتى، كۇلىنى ئۇلارنىڭ بېشىغا قاقاتتى. پۇقرالار ئۆز ئۆيلىرىگىمۇ ئىگە بولالمايتتى.

باللار شۇ مەزگىلدە مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

— دۇم - دۇم،
— لەببەي، لەببەي.

— ئاتاڭ ـ ئاناڭ قېنى؟
— ئەسكى سامانلىقتا.
— نېمە قىلىۋاتىدۇ؟
— ئاش ئېتىۋاتىدۇ.
— ماڭا قېنى؟
— قاغا چوقۇلاپ كەتتى.
— بار، قاغىنى تۇتۇپ كەل،
— پېرىمنى ئۈزۈۋەي،
— پېرىمنى ماڭا بەر.

ھېۋىزىخاننى قۇتقۇزۇش

شۇ كۈنلەردە سادىر بىر ۋەقەگە دۇچ كەلدى. خۇشئەخ-مەتنىڭ قىيامەتلىك قوشنىسى سادىق يالغۇز قىزى ھېۋىزى-خان بىلەن بىر ئۆيدە تۇراتتى. ھەر ئىككىلا ئاتا ھاشارغا كەتكەن بىر كۈنى ئاخشىمى قوشنا ھويلىدىن ھېۋىزىخاننىڭ قارشىلىق بىلدۈرۈپ تىللاشلىرى، ئارقىدىنلا «ۋايجان» دې-گەن ئازابلىق ئاۋازى ئاڭلاندى. پادىلارنى ئۆي - ئۆيىگە تارقىتىپ بولۇپ، تامىقىنى يەپ ئەمدىلا يېتىش تەييارلىقىنى قىلىۋاتقان سادىر بۇ ئاۋازدىن چۆچۈپ كەتتى - دە، قوشنا ھويلىغا تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ، ئىككى چېرىكنىڭ ھېۋى-زىخاننى ھەدەپ سۆرەۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ يېنىدا بەگنىڭ يايىسىدىن بىرى بولۇپ، چېرىكلەرگە خۇشامەتكوي-لۇق بىلەن خالىي ئورۇننى ئىشارەت قىلىۋاتاتتى. سادىر بۇنى كۆرۈپ غەزەپ بىلەن ئېتىلىپ يايىنىڭ گېلىنى چۈجى-نىڭ گېلىنى بوغقاندەك بوغۇپ ئولتۇرغۇزۇپ قويدى. ئاندىن چېرىكلەرگە ئېتىلىپ باردى. چېرىكلەر دەرھال ھېۋى-زىخاننى قويۇپ بېرىپ، سادىرغا قۇرۇق ھەيۋە كۆرسىتىۋات-قاندا، كىچە جىمجىتلىقىنى بۇزغان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ،

AltunOq

قولۇم ـ قوشنىلار هازىر بولۇشتى. ئەپتى ـ بەشىرىسى ئاشكارىلانغان بۇ شەرمەندىلەر غىلىڭ ـ پىلىڭ قىلماستىن غايىب بولۇشتى.

سادىر بۇ ئىشلاردىن تېخىمۇ غەزەپلەندى. ئۇ غەزىپىنى كوچكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن پادىچىلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان چالما ـ كېسەك ئويۇنى، سالغا ئېتىش، تاغقا يۈگۈرۈش، تاش كۆتۈرۈش، چېلىشىش قاتارلىق ئويۇنلارنى ئويناپ ئۆزىنى تېخىمۇ تاۋلىدى.

تۇتقۇن

بىر كۈنى سادىر بالىلار بىلەن پادا باققاچ ھەر خىل ئويۇنلارنى ئوينىشىۋاتاتتى. بىر چاغدا قەيسەر ئۇشتۇمتۇت ۋارقىرىدى:

— قاراڭلار، چېرىكلەر يەنە بىر بىچارىنى ھەيدەپ كېلىۋاتىدۇ!

ھەممەيلەن قەيسەر كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراشتى. قوراللىق ئىككى چېرىكنىڭ ئالدىدا يادامدوپپا، ئاق يەكتەك كىيگەن ئېگىز بوي، ئاقساقال بىر كىشى قوللىرى كەينىگە باغلانغان ھالدا كېلىۋاتاتتى. چېرىكلەرنىڭ مانجۇچە تىلدا «چاققان ماڭ ھوي قېرى، ماڭ دەيمەن» دېگەنلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. پادىچى بالىلار يېقىنلاپ كېلىۋاتقان بۇ بىچارىگە ئىچ ئاغرىتىپ، قاراپ تۇرۇشتى.

— ئاغىنىلەر، — دېدى سادىر نېمىنىدۇر ئويلاۋاتقاندەك قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، — بۇ قېرى كىشى ئىكەن، بىر ئامالىنى قىلىپ ئۇنى قۇتقۇزمايلىمۇ؟

— چېرىكلەرگە كۈچىمىز يېتەرمۇ؟

— يېتىدۇ.

— مىلتىقى تۇرسا... ياق ئۇنداق قىلمايلى.

— مىلتىقىنى تەڭلەپ بولغۇچە، بىزمۇ ئوخشىتىپ قو-

يىمىز بۇ چېرىكلەرنى.
سادىر ئىشەنچلىك سۆزلەۋاتاتتى. دوستلىرى ئۇنىڭ سۆزىدىن كۆرە تولىراق كۆچىگە ئىشىنىپ، ماقۇل بولۇشتى ۋە چېرىكلەرنى قانداق ئەپلەش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى.
سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ چېرىكلەرنى توسۇيدىغان، باللار چېرىكلەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، قوچاقلىۋالىدىغان بولۇپ كېلىشتى.
چېرىكلەر تۇتقۇننى ھەيدەپ ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە سادىر يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا پۇتلىرىنى كېرىپ تۇردى. تۇتقۇنمۇ، چېرىكلەرمۇ ئۇنىڭغا ئەجەبلىنىپ قاراشتى. چىرايىدىن بالا كۆرۈنسىمۇ، بوي - بەستىدىن چوڭ ئادەمدەك كۆرۈنىدىغان سادىرنىڭ تۇرقى سۈرلۈك ئىدى.
— ھوي ھارامزادە، نېمە قىلىۋاتىسەن؟ يولنى بوشات، — دېدى چېرىكلەردىن بىرى ۋارقىراپ.
— بۇ بىچارىنى قويۇۋەت! — دېدى سادىر چېرىكلەرگە ھومىيىپ قاراپ.
— قويۇۋەت؟ سەن بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلاشمىسەن دېگۈچە نېنىڭنى يېيىشنى بىل.
بىر چېرىك شۇنداق دەپ، سادىرغا دېۋەيلىۋىدى، سادىر ئۇنىڭ ئوڭ كۆزىگە كېلىشتۇرۈپ مۇشت بىلەن بىرنى سالدى. ئۇنىڭ يادىچى دوستلىرىمۇ ئېتىلىپ كېلىپ چېرىكلەرنى قوچاقلىۋالدى. بىرى تۇتقۇننىڭ قولىنى يېشىۋەتتى. تۇتقۇن يۈگۈرۈپ بېرىپ بىر چېرىكنىڭ مىلتىقىنى، ئوق - دورد-

سىنى تارتىۋالدى. سادىرمۇ دوستلىرى بىلەن چېرىكلەرنى ئۇرۇپ، ئاغزى - بۇرنىنى قان قىلىشقا ئۈلگۈرگەنىدى.

— باللار، ئاۋۇ چېرىكنىڭ مىلتىق، ئوق - دورىلىرىنى ئېلىڭلار، - دېدى تۇتقۇن ۋە چېرىكلەرگە مىلتىقنى تەڭلەپ تۇردى. پادىچى باللار ئۇنىڭ دېگىنىنى ئورۇنداشتى، — سەن ئىتلار رەھىم دېگەننى بىلمەيسەن، بوپتۇ رەھىم قىلايلى، بىز سەن ئىتلارنى قويۇۋېتەيلى. كەلگەن يېرىڭگە ئاستا كېتىۋېلىش! بۇ باللارنى دارېنلارغا چاققۇچى بولۇشما. مېنى دەم ئېلىپ ئولتۇرساق قولىنى بوشىتىۋېلىپ، قوراللىرىمىزنى تارتىۋېلىپ قېچىپ كەتتى، دەپ ئېيتىش، بولمىسا مەندىن كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرۈشسەن.

چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرچىنى بىلمىسە كېرەك، بايا سادىرغا ۋارقىرىغىنىنى يېنىدىكىگە بىرنېمىلەرنى دېدى ۋە:

— خوپ، خوپ، بولىدۇ، بولىدۇ، — دېگىنىچە شېرىكىنى باشلاپ مەھەللە تەرەپكە قاراپ بەدەر قاچتى. تۇتقۇن يۈگۈرۈپ بېرىپ سادىرنى قۇچاقلاپ، باش - كۆزىنى سىلىدى:

— ياشاپ كەت، ئوغلۇم، ياشا، بۇ ياخشىلىقىڭنى ئۆلسەممۇ ئۇنتۇمايمەن.

تۇتقۇننىڭ جۇدەڭگۈ چىرايىدا كۈلكە ئوينايتتى. ئۇ سادىرنىڭ پادىچى دوستلىرىنىڭمۇ باشلىرىنى سىلىدى، رەھمەت - تەشەككۈر ئېيتتى. سادىر ئۆزىنىڭ بۇ تۇنجى قېتىملىق ياخشى ئىشىدىن قاتتىق ھاياجانلىنىپ ئاغزى گەپكە

كەلمەي قالدى. تۇتقۇن چېرىكلەرنىڭ مىلتىق، ئوق ـ دورد-
لىرىنى يىغىشتۇرۇپ، كۆتۈرۈپ، مېڭىشقا تەمشەلدى. سا-
دىر شۇ چاغدىلا ئېغىز ئاچتى:
— ئاكا، نەگە بارىدىلا؟
— تاغقا، قاچقۇننىڭ ماكانى تاغدا، — دېدى تۇتقۇن
كۇلۇمسىرەپ، — خۇدا قېرى جېنىمنى ئامان قىلسا يەنە
كۆرۈشەرمىز...
ئۇ شۇنداق دېدى ـ دە، كەينىگە بۇرۇلۇپ، بايا چېرىك-
لەر ھەيدەپ كەلگەن تەرەپكە كەتتى.

AltunOq

قەلقە ياغلىق

تۆيۇقسىز ئاڭلانغان ۋاراڭ - چۇرۇڭ سادىرنىڭ خىيا-
لىنى بۆلىۋەتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قارىۋىدى، ئۆستەڭ-
نىڭ ئۇ قېتىدا تۆۋەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان بىر
نەچچە قىزنى ۋە كۆۋرۈك يېنىدا ئۇلارغا قاراپ تۇرغان ئاتلىق
كىشىنى كۆردى. سادىر ئاتلىق كىشىنى تونۇدى. ئۇ موللى-
توختىيۇز بېگىنىڭ ئەركە ئوغلى رۇستەم بولۇپ، يۈگۈرۈپ
كېلىۋاتقان قىزلارنىڭ كەينىدىن قاراپ تۇراتتى. قىزلارنىڭ
كەينىدىن ھېۋىزەم يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

سادىرنىڭ ئانىسى بىلەن ھېۋىزەمنىڭ ئانىسى سادىر
بىلەن ھېۋىزەم بوۋاق ۋاقتىدىلا قۇدىلىشىشقا ۋەدىلەشكەنى-
دى. بۇنى پۈتۈن يۇرت بىلەتتى. بويىغا يېتىپ كېلىۋاتقان
سادىر بىلەن ھېۋىزەمنىڭمۇ ئۇ ئىشتىن خەۋىرى بار ئىدى.
ئەمما باينىڭ ئوغلى رۇستەم ھېۋىزەمنى ئەگىپ يۈرەتتى.

بۈگۈن ھېۋىزەم دوستلىرى بىللە بىلەن ئۆستەڭنىڭ ئۇ
تەرىپىدىكى بىنەملىك دۆڭگە سېغىز كولىغىلى چىققانىدى.
ئۇلار سېغىزنى كولاپ ۋە تاغ گۈللىرىنى تېرىپ گۈل دەستە
تىزىشىپ قايتىشتى. ئۆستەڭ كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈۋاتقاندا مە-
ھەللىدىن ئاتلىق چىقىپ كەلگەن رۇستەم ئۇلارنى كۆۋرۈك
بېشىدا توسۇدى. بايۋەچچىنىڭ كۆزى قىزىل كۆڭلەك كى-

يىپ، قەلقە ياغلىق چىگكەن، ئۆششاق ئۆرۈمە چاچلىق ھېۋىزەمگە تىكىلدى. ھېۋىزەم قولىدا چىرايلىق گۈل دەستە تۇتۇۋالغان، قۇلىقىغا كاككۇكگۈلى قىسىۋالغانىدى. ئۇ مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ناخشا ئېيتاتتى:

تاغدا ئېچىلىپ قاپتۇ،
سېرىق سەبدە بىلەن چۇغلۇق.
كۆڭلۈمگە ئازار بەرمەڭ،
مېنىڭ كۆڭلۈم سۇنۇق - مۇڭلۇق.

قىزلار يېقىنلاپ كەلگەندە ئاق شايى كۆڭلەك ئۈستىدىن قارا پوتا باغلىغان، مالىخاينى چېكىسىگە كىيگەن رۇستەم ئالا تاينى دېۋىتتى.

— ھېۋىزەم، قولىڭىزدىكى گۈللەر ئەجەب چىرايلىقمۇ، كىمگە ئاتاپ تىزدىڭىز؟ — دېدى ئۇ. ئۇنىڭ تىلى سېمىز ئىدى.

— ئىگىسىگە! — دېدى ھېۋىزەم.

— ئىگىسىگە؟ ماڭىمۇ؟

— قايسى يۈزۈڭ بىلەن «ماڭىمۇ» دەۋاتىسەن ئۇيالمايدىغان؟... سەن تايتاڭغا بېرىدىغان گۈل نەدىكەن؟

ھېۋىزەمنىڭ سۆزلىرى رۇستەمنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرگەنىدى. شۇڭا ئۇ چاقچاق ئارىلاش قامچىنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇنىڭ پېشانىسىگە نوقۇدى.

— ھەي قىز، زەھەر تىلىڭنى تارتىپراق سۆزلە.

— ھوي دوغداق، نوقۇيدىغان ئادىمىڭنى تېپىپ نوقۇ.

رۇستەم ھجىيىپ تۇرۇپ، قامچا بىلەن ھېۋىزەمنىڭ

قەلقە ياغلىقنى ئېلىپ ئېلىۋالدى.
— ھوي دوغداق، ياغلىق سالاتتىڭمۇ بېشىڭغا؟ ئەكەل ياغلىقىمنى!
رۇستەم قىزنىڭ سۆزىگە قۇلاقمۇ سالماي ئېتىنى دىۋىتتى.
قەلقە ياغلىق قامچىنىڭ ئۇچىدا ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئات كۆۋرۈككە بېرىشىغا قەلقە ياغلىق ئۆستەڭگە چۈشۈپ ئېقىپ كەتتى.
بۇ ئۆستەڭ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تاغ باغرىدىكى مەھەللىلەر، ئېتىزلار ئۈچۈن قېزىلغان بولۇپ، ئاق ئۆستەڭ قېزىلغاندىن كېيىن ئانچە ئىشلىتىلمەيدىغان بولغانىدى. بۇ يىل ئىلى دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئۆستەڭدىمۇ سۇ لىق ئېقىۋاتاتتى، ئۆستەڭ چوڭقۇر ئىدى. شۇڭا ھېۋىزەم سۇغا چۈشەلمەي قەلقە ياغلىققا ئەگىشىپ يۈگۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. دوستلىرى بولسا كۆلۈپ تۇرغان رۇستەمنى تىللىشىپ ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىشىۋاتاتتى. ھېۋىزەم پات - پات:
— ۋاي ئىسىت، قەلقە ياغلىقىمنى ئېقىتىۋەتتى! — دەپ ۋارقىرايتتى.
ھېۋىزەم ئۇدۇلغىراق كەلگەندە سادىر ئۇنىڭ نېمىگە يۈگۈرۈۋاتقانلىقىنى دەرھال بىلدى - دە، كۆڭلەك، چورۇقلىرىنى سېلىپ تاشلاپ سۇغا سەكرىدى. چۈنكى قەلقە ياغلىق ھېۋىزەمگە مەرھۇم ئانىسى روشەنخاندىن قالغان يالداما ئىدى. سادىر قىزنىڭ قەلقە ياغلىقنى تويغىچە ساقلىشىنى ۋە تويدا سېلىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى.
تاغ سۈيى شىددەتلىك ئاقاتتى، شارقىرايتتى، دولقۇن-

لىرى سادىرنى ئارقىغا ئىتتىرەتتى. بىراق سادىرمۇ بوش كەلمەي غۇلاچ ئاتاتتى، ئوقچۇپ ئۈزەتتى. سۇ ئۇنىڭ يۈزىگە ئۇرۇلۇپ، ئېغىز ـ بۇرنىغا كىرىپ كېتەتتى. ئۇ ئاخىرى قەلقە ياغلىقنى سۈزۈۋالدى ـ دە، ئۈزۈپ بېرىپ ئۇ قاتتىقكى سۆگەتنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان شاخلىرىغا ئېسىلدى. ئۇ سۇغا يېرىم چۆكۈپ تۇرۇپ، ياغلىقنى قىزغا تەڭلىدى. يالاڭ ئاياغ ھېۋىزەم يېتىپ كەلدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇ ئىشىدىن تولىمۇ خۇش بولۇپ كەتكەندى.

— رەھمەت، سادىر ئاكا! — دېدى قىز ياغلىقنى ئېلىۋېتىپ، — رەھمەت سىزگە...

ھېۋىزەم ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرەيتتى، سادىرمۇ ئۇ-نىڭغا تىكىلىپ قاراپ كۈلۈمسىرىدى. بۇنداق مەنىلىك قا-راشتىن ئۇيالغان قىز قەلقە ياغلىقنى ئېلىپ كەينىگە ياندى. ئۇ خۇشاللىقىدىن كېيىكتەك تاقلاپ ماڭاتتى.

قوشاقچى

بۇ كۆنلەردە ھېۋىزىخاننىڭ قولى زادىلا ئىشتىن بوشـ
ـمىدى. ئاتا ـ بالا ھەير يىلى باھاردا ئىشىك ئالدىغا گۈللۈك
قىلاتتى. بولۇپمۇ ھېۋىزىخان ئانىسى روشەنخاندىن ئايرىلغانـ
ـدىن كېيىن بۇ گۈللۈككە بەكمۇ ھېرىس بولۇپ قالغانىدى.
گۈللۈكتە رەڭمۇ رەڭ ئېچىلغان مودەنگۈللەر ھېۋىزىخان
ئائىلىسىگە ئانا ھىدىنى بېرەتتى. شۇڭا ئۇ مودەنگۈللەرنىڭ
سولىشىپراق قالغانلىقىغا قاراپ تولىمۇ ئېچىندى. گۈللۈككە
قاپاقتا سۇ توشۇپ قۇيۇپ كۆردى، ئامال بولمىدى. ئاخىرى
ئۇ سۇ بېشىغا باردى. بىر ئېرىق سۇ موللىتوختىيۇز بېگـ
ـنىڭ يېرىگە ئېقىۋاتاتتى. ھېۋىزىخان ئۇنىڭدىن ئازراق ئېـ
ـچىق ئېچىپ گۈللۈك تەرەپكە باشلاپ قويدى. سۇ گۈللۈككە
تېخى يېتىپ كەلمەستىنلا ئۆستەڭ تەرەپتىن ۋارقىراشقان
ھالدا ئۈچ چېرىك بىلەن كۆكبېشى ھاسىراپ ـ ھۆمۈدىشىپ
گۈللۈك تەرەپكە يېتىپ كەلدى ـ دە، «تۇغاننى بۇزدۇڭ»
دېيىشكىنىچە قىزغا ئېسىلىۋالدى. ۋارقىراش ـ جارقىراشلاـ
ـرنى ئاڭلاپ سادىق ئاكا شۇ ھامان پەيدا بولدى. چېرىكلەر
سادىق ئاكىنى باغلاپ، ئۇدۇل ئۆستەڭ بېشىغا ھەيدەپ ماڭـ
ـدى. «ھايت ـ ھۇيت» دېگۈچە قىزنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي
سادىق ئاكىنى تۇغانغا باستى. قىزنىڭ يۈرەكنى لەختە ـ

AltunOq

لەختە قان قىلغۇچى نالىسىدىن پۈتۈن زېمىن تەۋرەپ كەتكەن-
دەك بولدى. بۇنى ئاڭلاپ پادا بېقىۋاتقان سادىر ھەممىدىن
ئاۋۋال يېتىپ كەلدى ـ دە، ئىككى چېرىكنى، كاللا سوقۇش-
تۇرغىنىچە ھالسىزلاندۇرۇپ تۇغانغا باستى. قالغان ئىككىي-
لەن بەدەر قېچىشتى.

كۈن پېتىپ نامازشام ۋاقتى بىلەن چېرىكلەر توپ ـ
توپى بىلەن كېلىپ، يېزىنى قورشىدى. ئۇلارنىڭ سادىرنى
ئىزدەپ كىرمىگەن چاشقان ئۇۋىسىلا قالغانىدى. ئاخىر ئۇنى
يوشۇرۇپ قويغان ھېۋىزىخاننى قىيناشقا باشلىدى. ئات ھا-
زىرلاپ ئارقان تەييارلاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ نەدىلىكىنى
ئېيتىپ بەرمىسە قىزنى ئاتقا سۆرىتىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى.
ئەمما قىزدىن زۇۋان چىقمىدى. ئاتقا سۆرىتىشكە تايىن تاپ-
قان چېرىكلەر سادىق ئاكىنىڭ ئۆيىنى قايتا ئاختۇرۇشقا
باشلىدى. سادىر ئۆگزىدىكى بىدىنىڭ ئارىسىغا مۆكۈۋالغاچقا
چېرىكلەر ئۇنى تاپالمىدى. ئۇلار قايتىپ چىقىپ قىزنى ئاتقا
سۆرەتمەكچى بولۇۋاتقاندا سادىر مەردانە قىياپەتتە ناخشا ئېي-
تىپ ئۆگزىدىن سەكرىدى. :

ئۆلتۈرسەڭ مېنى ئۆلتۈر،
زۇلۇم سالما خەقلەرگە.
ئوغۇل بالا مەن سادىر،
تېتالايمەن مەن سەنلەرگە.

چېرىكلەر شۇ ھامان ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ مېڭىشتى.
سادىر پەرۋاسىز ھالدا چېرىكلەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.
ئەمما ئۇنىڭ ئېيتىۋاتقان ناخشىلىرى يۇرت ئەھلىنى كۈچلۈك

ھاياجانغا سالدى:

ئاخشىمى ياتار چاغدا،
سالغىلى كىگىز قىنى؟
بۇ جاندىن ئۆتۈپ كەتتى،
زالىملارنىڭ قىلغىنى .

ئىزدەشكە پۇرسەت بەرمەي،
زالىم قامچىلىق چىقتى.
بۇ دەردلەرگە چىدىماي،
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى.

سادىرنىڭ تۇنجى ناخشىسى ئەنە شۇنداق ۋۇجۇدقا چىقتى.

1814 - يىل قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، قار قېلىن ياغدى. باھار كېلىشى بىلەن يەر - جاھان بىردىنلا ئېرىپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە سۇ پاتماي قالدى. قاش دەرياسىدىن تاشقان سۇلار ۋە تاغ سۇلىرى ئېتىز - ئېرىقلارنى ۋەيران قىلدى. ئاساۋ سۇ خۇدىيارىيۇزى تەرەپتىن غۇلجا شەھەر قەلئەسىگە تۆۋەنلەپ چۇشۇپ، دۆڭكىيامۇلنىڭ ئۇستۇنكى تەرىپىنى ئويۇپ كىرىپ كەتتى. سېپىل يېرىلىپ دۆڭكىيامۇلغا دەخلى يەتتى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت يامۇلغا سولانغان بىر قىسىم مەھبۇسلارنى رىبن دارىبنىنىڭ يامۇلى (غۇلجا شەھەر يامۇلى) غا يۆتكەپ، قالغان بىر قىسمىنى بوشىتىۋەتتى. قويۇپ بېرىلگەنلەر ئىچىدە سادىرمۇ بار ئىدى. ئۇ شۇ يىلى كۈزدە ئۆز يېزىسىغا قايتتى. سادىر ئۆزىنىڭ دۆڭكىيامۇلغا

قامالغانلىقى توغرىسىدا مۆنۆ قوشاقنى توقۇپ چىقتى:

سادىر دەپ ئىتىم يامان،
ئون بەش ياشتا ئاتالغان.
دەسلەپكى تۇتۇلغاندا،
دۆڭيامۇلغا سولانغان.

سادىر پالۋان

بۈگۈن تاڭ سەھەردىلا قەدىمىي ناغرىخانىدىن ياڭرىغان جۇشقۇن ناغرا ـ سۇناي ئاۋازى پۈتكۈل ئەتراپنى خۇش ناۋاغا چۆمدۈردى. ناغرىخانىنىڭ ئاستىنقى تەرىپىدىكى ئۆستەڭنىڭ ئىككى قاسنىقىدىكى چىمەنلىك سەينادا ئوقەتچىلەر ئالدىن ئورۇن ئىگىلەشكەنىدى. سەينادا ئادەملەر توپى بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى. كۈلكە ـ چاقچاق، ناخشا ـ ساز، قىقاس ـ چۇقانلار پۈتۈن مەيداننى قاپلىغانىدى. ئۇزاقتىن بۇيان كۆ-رۈشمىگەن ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇدوستلار بۇ يەرگە جەم بولۇپ، ھال ـ ئەھۋال سورىشىپ مۇڭداشماقتا ئىدى. چاچ-لىرىنى ئۇششاق ئۆرۈگەن، گۈللۈك شايىلاردىن كۆڭلەك كىيگەن قىزلار سۇ بويىدىكى دەرەخلەرگە ئىلەڭگۈچ سېلىپ ئۇچۇشاتتى. ئۇلارنىڭ چۇرقىرغان، كۈلۈشكەن ئاۋازلىرى بۇرۇتلىرى ئەمدىلا خەت تارتقان، ئاق سۇرۇپتىن تىكىلگەن يەكتەكلىرىنىڭ ياقىلىرىنى ئېچىۋەتكەن، يېشىل شايى پوتا باغلىغان يىگىتلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇلار ئۆردەك ئوۋلىغاندەك، قىز ـ چوكانلارنى مارىشىپ يۈرەتتى. يۇرت ـ يۇرت-تىن ئەكېلىنگەن مەكتەپ باللىرى ئۇستازلىرىنىڭ رىيا-سەتچىلىكىدە تەكشى ئاۋاز بىلەن «نورۇزنامە» نى ئوقۇشات-تى.

ھەر كىشى پەرزەنتىنى داخىل ئەيلىسە،
شول كىشى تاپۇر كامالەت ۋەھىمە يىمەي ھەر زامان.
چۈنكى ئازاد ـ ھۆرلۈكنىڭ نىشانىدۇر پەن ـ ئىلىم،
پانىي دۇنيا، جەننىتى ـ مەرىپەتتۇر ھەرقاچان.

بۈنىڭغا ئۇلاپلا قۇرامىغا يەتكەن بىر توپ ياشلار نورۇز بېيىتىنى ئوقۇشقا باشلىدى:

يىل بېشى نورۇز كەلدى كۈلۈپ كۈندەك،
قارا قىش، جۇت تۇماننى سۈرۈپ بىردەك.
قىز ـ چوكانلار ياسانغان قىزىلگۈلدەك،
ھەممىنىڭ مۇرادى بىر پەيزى سۈرمەك،
بارچە خۇش خۇي مەرىكىگە كەلدى بۈگۈن.
. . . . . .

گۈرۈلدەپ ساماغا كۆتۈرۈلگەن بۇ ئاۋازلار ئىچىدە ئاجا-يىپ جاراڭلىق، ساپ ـ يېقىملىق بىر ئاۋاز ئالاھىدە ئاڭلى-نىپ تۇراتتى. كىشىلەر ۋۇجۇدىغا ھۇزۇر بەخش ئېتىۋاتقان بۇ ئاۋازنىڭ كىمنىڭ ئىكەنلىكىنى بىلگۈسى كېلىپ، بىر ـ بىرى-دىن سورىشاتتى:
— جاراڭلاپ چىقىۋاتقان يېقىملىق ئاۋاز كىمنىڭ؟
— پاھ، كاككۇك ئاۋازىدەكلا ئاڭلىنىدۇغۇ؟
— ئاجايىپ ساز ـ ھە؟
— ھېلىقى سادىرنىڭ ئاۋازى بولمامدۇ.
— قايسى سادىر؟ قايسى يۇزىدىن ئۇ؟
— ھېلىقى ئۇچ چىرىككە تەڭ كەلگەن پالۋانچۇ.

سادىرنىڭ پالۋان نامىنى ئاڭلىغان، ئەمما ئۇنى كۆرمە-
گەنلەر ئۇنى بىر كۆرۈش ئىستىكىدە سورىشاتتى.
— قايسى ئۇ؟ ماڭا كۆرسىتىپ قويۇڭە.
— سادىر قايسىكەن؟
— ئاۋۇ يېڭى ئاق مالىخاي كىيگەن يىگىت شۇ.
— پاھ، ھەممىدىن بەستلىك تۇرمامدۇ بۇ يىگىت.
كىشىلەر سادىرغا ھۆرمەت، سۆيۈنۈش ئىچىدە تىكىلەت-
تى.
— بۇ پالۋان قوشاقنىمۇ ياخشى ئېيتىدىكەن ـ ھە؟ —
دېدى ئۇنىڭغا زوقلىنىپ قاراۋاتقانلارنىڭ بىرى.
— ئۆزىمۇ ئۇستا قوشاقچى.
— ئاۋازىمۇ سازكەن. . .
— ئۇ ناخشىنىمۇ شۇنداق ياخشى ئېيتىدۇ، ئادەمنىڭ
ئاڭلىسا ئاڭلىغۇسى كېلىدۇ.
چېلىشىش باشلىنىشى ھامان مەيداننى قىقاس ـ چۇقان
قاپلىدى. ئون نەچچە پالۋان مەيدانغا چۈشۈپ كۈچ سىناشقاند-
دىن كېيىن، موللىتوختىيۇزى دېھقانلىرى ئۆزىنى قاچۇرۇپ
بىر چەتتە ئولتۇرغان سادىرنى ئىتتىرىپ مەيدانغا چىقاردى.
ئۇلار:
— مانا بىزنىڭ پالۋىنىمىز، قېنى ئۇنىڭ بىلەن كىم
چېلىشىدۇ؟ — دېيىشتى.
سادىر مەيدانغا چۈشۈشى بىلەنلا ئۇنىڭ تاماشىسىنى
كۆرگۈچىلەر كۆپەيدى. توپلىشىپ تۇرغانلار بىر ـ بىرىنى
ئىتتىرىشىپ ئالدىغا ئۆتۈشكە ئىنتىلىشتى. ئۇنىڭ بىر ئۆزى
ئۈچ چېرىكنى ئۇرغانلىق ھېكايىسى باشقىلارنى چۆچۈتسە
كېرەك. ھە دېگەندە ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن چېلىشىمەن دەپ

مەيدانغا چۈشمىدى.

— قېنى قايسىڭلار چىقىسىلەر؟ — دېدى سادىرنى مەيدانغا ئاچىققانلاردىن بىرى.

— مېنىڭچە، — دېدى سادىر ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋاب كۈتمەستىن، — چېلىشىش بىرىنى بىرى يىقىتىش، يەنى بىرى بىرىنى يېڭىش دېگەن سۆز. يىقىتقان خۇشال بولسا، يىقىلغان ئىزا تارتىپ، كۆپچىلىك ئالدىدا خىجىللىقتىن باش كۆتۈرەلمەي قالىدۇ... شۇڭا مەن چېلىشماي باشقىچە ئۇسۇلدا كۈچ كۆرسەتسەم نېمە دەيسىلەر؟

كۆپچىلىك يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ بىرنېمە دېيىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشتى. بىر يەرگە يىغىلىپ ئولتۇرغان ئاقساقاللار ئۆز ئارا پىچىرلاشقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن قەمەرىدىن خەلپە:

— پالۋان ئۆزى بىلىپ ماھارەت كۆرسەتسۇن، — دەپ چوڭلار ئۇچۇن ئىجازەت بەردى. سادىر:

— ئۇنداق بولسا مەيدانغا يوغان، كۈچلۈك ئات بىلەن ئۈچ پالۋان كەلتۈرسەڭلار، — دېدى.

سادىرنىڭ تەلىپى دەرھال ئورۇندالدى: ھارۋا شوتىسىغا لىق كەلگۈدەك سېمىز تورۇق ئات بىلەن ئۈچ پالۋان مەيدانغا ھازىر بولدى. ئۇن نەچچە ياشلاردىكى بىر بالىنى ئاتقا مىندۈرۈپ ئارغامچىنى ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىدى. بالا ئاتنى قامچىلاپ ماڭدۇرغاندىن كېيىن، ئۈچ پالۋان ئارغامچىنى تارتىپ ئاتنى توختاتماقچى بولدى. ئات باشتا قوزغىلالمىدى، كېيىن بىر كۈچەپلا ئۇلارنى سۆرەپ كەتتى. توپلىشىپ تۇرغانلار پاراققىدە كۈلۈشتى. كېيىن سادىر مەيدانغا چۈشۈپ، ئات ئۈستىدىكى بالىغا ئاتنى قامچىلاشنى ئېيتتى. ئات تازا

يورغىلاپ كېتىۋاتقاندا سادىر ئاتنى يانداپ بېرىپ ئۇنىڭ قۇي-رۇقىغا ئېسىلدى ۋە تىرەجەپ تۇرۇۋالدى. ئات قوزغىلالمىدى. ئۇ خېلىغىچە كۈچەپ بېقىپمۇ سادىرنى قوزغىتالمىدى ـ دە، يېڭىلگىنىگە تەن بەرگەندەك جىم تۇردى. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان خەلق توپى ھاياجاندىن تەۋرەندى. پالۋاننىڭ شەنىگە ئالقىش ياغدۇرۇپ، بارىكاللا ئېيتىشتى:

— ياپىر، نېمىدېگەن كۈچ ـ ھە؟!

— قاراڭلار، مىخلاپ قويغاندەك تۇرۇشىنى ئۇنىڭ.

— شۇنچە يوغان ئات قىمىر قىلالماي قالدى ـ ھە؟!

موللىتوختىيۇزىنىڭ قىران يىگىتلىرى مەيدانغا بۆسۈپ كىرىپ سادىرنى قۇچاقلاشتى...

ئاشپەزلەر ئەتىگەندىن بېرى ئەجىر قىلىپ، قېزا، قويىنىڭ كاللا ـ پاقالچىكى، توخۇنىڭ تاشلىقى، قۇربانلىق قوينىڭ سۇرلەنگەن گۆشى، قۇرت ۋە يەكەن، قاغىلىق جىگدىلىرىنى سېلىپ ئەتكەن نورۇز ئېشى قازانلاردا قاينىدى. نورۇز ئېشىغا سېلىنغان ئاشكۆكى، پىننە ۋە رەيھاننىڭ پۇرىقى مەززىلىك پۇرايتتى. ئەر ـ ئاياللار ئايرىم سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرۇشۇپ «ھەپتە سالام» (نورۇزلۇق تائامغا بېرىلگەن دىنىي ئىسىم — ئا) نى ئىچىشىپ ئاشپەزلەرگە رەھمەت ئېيتقاندىن كېيىن ئۆي ـ ئۆيلىرىگە قايتىشتى.

*   *

ھىجرىيە 1230 ـ يىلى (مىلادىيە 1815 ـ يىلى) نورۇز ئايىمى موللىتوختىيۇزىدە ئوبدان قارشى ئېلىندى. بۇ كۈن ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كونىچە يىل بېشى بولۇپ، ھەر يىلى 21 ـ مارتتا مەرىكە قىلىناتتى. ئىلى ئۇيغۇرلىرى

ئىلىنىڭ ھاۋارايىغا ئاساسەن بۇ مەرىكىنى ھەر يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۆتكۈزەتتى. بۇ قېتىمقى مەرىكىگە سادىر-مۇ قاتناشتى.

مەرىكە مەيداندا ناخشا ـ ئۇسسۇل، بېيىت ئوقۇش، چېلىشىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق ئويۇنلارنىڭ ھەممىسى بولدى. ئەمما سادىر ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسىغا قاتناشمىدى. ئويۇنچىلار ئۇنى ھەممە ئويۇن تۈرلىرىگە تەكلىپ قىلدى. نېمە ئۈچۈندۇر سادىر ئۆزىنى بىر تۈرلۈك قايغۇ ـ ھەسرەت ئىچىدە قالغاندەك ھېس قىلاتتى. مەيداندا ھەرقايسى يۇزلەر-نىڭ بېيىت ـ قوشاقچىلىرى مۇسابىقىگە چۈشۈۋاتاتتى.

مۇللىتوختىيۈزبىلىكلەر سادىرنى كۆرسەتتى، لېكىن يۈزبېگى ئانچە قىزىقىپ كەتمىدى. يۈزلەرنىڭ بېيىتچىلىرى ھە دەپ يۈز بېگىگە ھەزىل قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مۇللىتوختىيۈزبېگى ئۇلارنىڭ ھەزىللىرىگە چىدىيالماي قال-دى. خەلق سادىرنى يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشقا زورلىدى. ئۇ ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئۇ يەنە بىر مىنۇتچە ئۈن چىقارمىدى. ھەممەيلەن ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراشماقتا ئىدى. تۇيۇق-سىز ئۇنىڭ كاللىسىغا زالىملارغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى مۇشۇ پۇرسەتتە دەۋېلىش خىيالى كەلدى.

شۇ پەيتتە مۇللىتوختىيۈزبېگىنىڭ ئوغلى رۇستەم ئۇ-نىڭغا خىرىس قىلىشقا باشلىدى. يۈزبېگىنىڭ شۇملۇق يې-غىپ تۇرغان نەزىرى سادىرغا قادالغانىدى. ئاخىر ئۇ رۇستەم بىلەن بەسكە چۈشۈپ، ھەش ـ پەش دېگۈچە رۇستەمنى ئوسال ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. خەلق تەنتەنە قىلدى. بايلار ئاچچىق ئەلەمدە تولغىنىپ كەتتى.

— بۇ دەيۈزلەرنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ. دەۋاتقاز-

لىرىنى كۆرمەمدىغان، زەھەر، زەھەر!

— يارايسەن، سادىر. سەن بىزنى پوخادىن چىقىرالاي-سەن جومو!

بۇ ئوخشاشمىغان سادالار مەيداننى بىر ئالدى. خەلق خوشال - خورام ئويناشتى. شۇنداق قىلىپ، شۇ كۇنكى نورۇز بايرىمى ئاخىرلاشتى. يولدا كېلىۋېتىپ رۇستەمنىڭ ناھايىتى شاش جەرەن يورغىسى ئۇستىدە گەپ قىزىپ كەت-تى. رۇستەم:

— كىم مېنىڭ جەرەن يورغامنىڭ قېشىغا كېلەلەيدۇ؟ ئۇنىڭ يېنىغا كېلەلىگەن ئادەمگە ئالتۇن كەمەرلىك ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەنلا بۇ يورغامنى بېرىمەن، قېنى كىم كېلەلەي-دۇ؟ — دېدى تەكەببۇرلۇق بىلەن كېرىلىپ.

— كىچىك بېگىم، سىلىنىڭ جەرەن يورغىلىرىنىڭ قېشىغا بىز كېلەلمىگەن بىلەن كېلەلەيدىغان سادىردەك كى-شىلىرىمىز بار، — دەپ ماختاندى ئارىدىن بىر دېھقان.

— سەن سادىرىڭغا ئېيتىپ قوي، ئاخشاملىققىلا جەرەن يورغامنى ئەكېتەلىسە ئۇنىڭ بولسۇن، ئۇنداق بولمايدىكەن، مەن ئۇنىڭ ھېۋىزە خېنىمىنى كېچىلەپ ئەكېتىمەن، — دېدى رۇستەم پوپوزا قىلىپ.

بۇ گەپ سادىرنىڭ قولىقىغا يەتتى. ئۇ شۇ كۇنى كەچلىكى قەستەن ئۇنىڭ جېنىغا تېگىش ئۇچۇن موللىتوختىيۇز بېگىمنىڭ ھويلىسىغا چۈشتى، ھويلا بوسۇغىسىدا ئىككى ئىت ياتاتتى. سادىر خېمىر ئارىسىغا ئاتنىڭ قىلىنى تىقىپ ئۇنى دەرەخ ئۇچىغا ئارتىلدۇرۇۋالغان ئارقانىنىڭ بىر ئۇچىغا باغ-لانغان سامان سېۋەتكە سالدى. ئىتلار خېمىرنى يېيىش ئۇچۇن ئالدىغا چۈشۈرۈلگەن سېۋەت ئىچىگە چۈشتى. ئىتلار

AltunOq

خېمىرنى يېيىشكە باشلىغاندا سادىر سېۋەتنى دەرەخكە تارتىپ باغلىۋەتتى. ئىتلارنىڭ ئاۋازى ئۆچتى. سادىر ئىچكىرىدىكى هويلىغا كىرگەندە هويلىدا جەرەن يورغا باغلاقلىق تۇراتتى، سادىر ئەتراپنى بىر قۇر كۆزىتىپ چىقتى.

يېقىنلا يەردە ياتقان رۇستەم چالا ئۇيقۇدا كىرىلىپ قويدى. سادىر ئالدىنئالا تەييارلاپ قويغان كىرپىنى خۇرجۇندىن چىقىرىپ، ئوت يېقىپ سۇپا تەرەپكە قويۇۋەتتى. قاراڭغۇ كېچىدە كىرپە چوڭ بىر پارچە ئوت بولۇپ كۆرۈندى. كىرپە يېقىنلاشقانسېرى ئەندىشىلىك خىياللاردا خەۋپسىرەپ بېشىنى كۆتۈرگەن رۇستەم قورققىنىدىن «سۇبهانالللا» نى مىڭ قېتىم تەكرارلاپ، بېشىنى قايتا يۇركەپ يېتىۋالدى.

سادىر شۇ كېچە يۇزبېگى هويلىسىدىن جەرەن يورغىنى ئاچىقىپ كوچىغا قويۇپ بەرگەندە رۇستەمنىڭ تۇنۇگۇنكى چوڭ سۆزلەشلىرىنى ئاڭلىغانلار ئۇنى كېلىشتۇرۇپ مەسخىرە قىلدى.

ئەل جىنغا پاتقان «ۋاڭخۇلۇ» ئالۋىنى

شۇ ئىش بولۇپ ئەتىسىلا «ۋاڭ خۇلۇ ئالۋىنى» دەپ ئاتالغان ئالۋان چىقىپ، يېزىدىكى يارامىلىق ئەرنىڭ ھەممە-سى كۇرەگە ھەيدەپ مېڭىلدى. موللىتوختىيۇزبېگى ئېغىر كېسەل بولۇپ ياتقان خۇشئەخمەتنى قالدۇرۇپ، سادىرنىمۇ ئالۋانغا ئېلىپ ماڭدى.

1816 ـ يىلى ئىلى دەرياسى زور تاشقىن پەيدا قىلدى. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بۇ تاشقىن دەريا بويىغا سېلىنغان كۇرە-گە تەھدىت سالدى. كۇرە — مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا خان تەيىنلىگەن پەۋقۇل-ئاددە قوماندان مىڭ رۇي گېنېرال سۇپىتىدە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ ئىنتايىن زالىم، ۋەھشىي ئادەم ئىدى، 1760 ـ يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىككى مىڭ ئۆيلۈك دېھقاننى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئىلىغا ئورۇنلاشتۇرغان؛ غۇلجا، چىلپەڭ-زە، باياندای، سۇيدۇڭ، چىڭسىخوزا، لوسىگۇڭ، قورغاس قاتارلىق توققۇز قەلئەنى سالدۇرۇپ، قىرىق كۋادرات كىلو-مېتىردىن ئارتۇق سېپىل سوقتۇرغان ۋە چاپچال، ئاقئۆس-تەڭگە ئوخشاش چوڭ ئۆستەڭلەرنىمۇ چاپتۇرۇپ، دېھقانلار-نى زار قاقشاتقانىدى.

«مىڭ جياڭجۇن» دېسە يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە ھەممىسى «خۇدا زاۋالىنى بەرسۇن» دەپ قارغايتتى.

جۇڭغارىيە خانلىقىدىن قالغان موڭغۇللارنىڭ ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى يالغۇز بۇتى (كۇرەسى) ئورنىغا سېلىنغان بۇ كۇرە گېنېرالنىڭ نەزىرىدە ئالتۇن ئوردا ئىدى. ئۇنىڭغا ھازىر دەريا تاشقىنى خەۋپ تۇغدۇرۇۋاتاتتى. شۇڭا بۇ گېنېرال ھەرقايسى يۇز بەگلىرىگە: «بۇ ئوردىنى ساقلاش جانىجان ۋەزىپە، بىر ھەپتە مۆھلەت بېرىمەن، مىڭ كىشىلىك ۋاڭخۇلۇ ئېلان قىلىمەن، ئۇلۇغ خاننىڭ بىرمۇ ئۆيى، بىرمۇ ئادىمى چىقىم بولمىسۇن. ۋەزىپە مەن دېگەندەك ئادا بولمىسا كاللاڭلار ئېلىنىدۇ» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

«ۋاڭخۇلۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى، سۇنى كەينىگە ياندۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ. مانجۇ ھۆكۈمىتى ئىلى دەرياسىدا يىلدا بولۇپ تۇرىدىغان سۇ تاشقىنىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن دېھقانلارنى ھەر يىلى بىر قېتىم ھاشارغا سالاتتى. بۇ، 1815 ـ يىلىدىن باشلاپ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان قانۇن بولۇپ بەلگىلەنگەنىدى. قانۇن بېكىتىلگەن يىلى سادىر باشلىق ھاشارچىلار خان كۇرەدە ۋاڭخۇلۇغا ئىشلىدى، بۇ چاغدا سۇ تاشقىنى تازا كۈچىيىپ كەتكەنىدى. ھاشارچىلار سۇنى ھەرقانچە قىلىپمۇ توسۇيالمىدى. يۇزلەردىن ھاشارچىلارغا باش بولۇپ كەلگەن يۇزبېگى، يايى، ئەمەلدارلار بۇ قىيىن ئىشقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بىرەر ئوڭۇشلۇق چارە تاپالمىدى. ئاخىر جياڭجۇن ئوردىسىدىن ۋاڭخۇلۇغا باش قىلىپ بېكىتىلگەن ئامبالدىن مەسلىھەت ئېلىش قارارىغا كېلىشتى.

— دەرياغا بېسىلغان تۇرمەل توختىمايۋاتقان بولسا، ـ دېدى ئامبال كېڭەشتە، — قائىدە ـ يوسۇنۇڭلار بويىچە ئىش

قىلساڭلار بولىدۇ.
— چارىسىنى قىلمۇاتقان بىر ئىش بار ئىدى، — دېدى موللىتوختىيۈزبېگى كېڭەشتە ئامبالغا يېلىنغاندەك قىلىپ، — سۇ توختىماي قالغاندا، توختى، تۇرسۇن، تۇردى، تۇرغان ئاتلىقلار بېسىلسىلا توختايدۇ، لېكىن…
— لېكىن - پېكىننى قويۇپ، شۇ بويىچە ئىش يۈرگۈزۈلسۇن، — دېدى ئامبال كېكەچلەپ.
دەريا تاشقىنىنى توسۇش ئۈچۈن تۇرمەل مۇھىم ئىدى. ھاشارچىلار توختىماي تۇرمەل باساتتى.
جاپالىق ئىش ئۈستىدە سادىر «تۇرمەل ناخشىسى» نىمۇ ئىجاد قىلىپ ئۈلگۈردى:

تۇرمەلنى تۇرۇپ قويدۇق،
ھېكىم يايىدۇر باشلىق.
يايىلار زۇلۇم سالسا،
بوزەك بولمىغىن قاشلىق.

تۇرمەلنى كۆچەپ باسقىن،
تۇرمەلنىڭ كۆچى كۆپتۇر.
ھەرقانچە غەيرەت قىلساق،
قورساقنىڭ جېنى يوقتۇر.

تۇرمەلنى ئېلىپ قاچسا،
دەريانىڭ سۈيى تاشقىن.
بىز تارتساق بۇ دەردلەرنى،
ئامبالنىڭ خۇيى چاشقىن.

نى مەردلەر ئۆلۈپ كەتتى،
تۇرمەلىنىڭ قاشاسىدا.
جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،
ۋاڭخۇلۇ ھاشارسىدا.

موللىتوختىيۈزبېگى بۇ قوشاقنى دەرھال ئامبالغا يەتكۈزدى ھەم سادىرنىڭ خەتەرلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. ئامبال كېچەش ئەزالىرىغا ئۇنىڭدىن قورقماي ئىش بېجىرىشنى تاپشۇردى.

ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان موللىتوختىيۈزبېگى ئۆز يېزىسىدىن كەلگەن سادىرنىڭ يېقىن ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا تاشلىماقچى بولدى. لېكىن سادىر بۇنىڭغا قارشى چىقتى.

— توختى ئاتلىقنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن توختىسا، ئۇنىڭدىن ئۇلۇغراق توختى ئاتلىقلارنى دەرياغا تاشلىغاندا، تاشقىن تېخىمۇ ئاسان توختايدۇ. بۇ ياخشى چارە ئىكەن. ئەمىسە، موللىتوختىنى دەرياغا تاشلىسا تاشقىن تېخىمۇ تېز توختايدۇ دەڭلار!

سادىرنىڭ بۇ سۆزى ئۇنىڭ يەنە تۇتقۇن بولۇشىغا سەۋەب بولدى. چېرىكلەر ئۇنى شۇ زامان،چەمبەرچاس قىلىپ باغلىدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئاغىنىسى توختىنى دەرياغا تاشلىدى. باغلاقلىق تۇرغان سادىر ئۇنىڭغا چىدىماي مۇنداق دەپ قوشاق توقۇدى:

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
توختى ئاتلىقنى تاشلايدۇ.
ھاشارچى ئۇنى كۆرۈپ،
خۇدايىمغا يىغلايدۇ.

AltunOq

دەريانىڭ سۈيى تاشسا،
خان كۆرەنى سوقماقچى.
ئەقلى يوق نادان بەگلەر
ھاشار بىلەن توسماقچى.

ياز بولسا بولار غەمكەن
ۋاڭخۇلۇنىڭ ئالۋىنى.
بۇ ھاشارغا باش بولغان
مانجۇلارنىڭ يامىنى.

بۇ ناخشىنى ئاڭلىغان چىرىكلەر سادىرنى ئىلى رىن دارىن يامۇلىغا يالاپ ئېلىپ ماڭدى. ھاشارچىلار ئۇنىڭ ناخشىسىنى ياد ئېيتىپ، «ۋاڭخۇلۇ ناخشىسى» دەپ ئۆزلىرى نام قويۇشۇپ ئېيتىشىپ قالدى.

خەلقنى ھالسىراتقان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» تۈزۈمى

1814 ـ يىلى يېڭى بىر ئىقتىسادىي تۈزۈم ئورنىتىلغانىدى. بۇ تۈزۈم «دارخانلىق» تۈزۈمىدىن ھېچ پەرقى بولمىغان، بەلكى ئېكسپىلاتاتسىيە جەھەتتە «دارخانلىق» تۈزۈمىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» تۈزۈمى ئىدى. بۇ تۈزۈم بويىچە ھۆكۈمەت ھېسابىدىكى قويلار چارۋىچىلارغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە چارۋىچىلاردىن ھەر يىلى ھەر يۈز ساغلىقتىن توقسان تۆل، ھەر يۈز ئەركەك قويدىن ئون قوي ئۆسۈم ئېلىناتتى. چارۋىچىلارغا ئىش ھەققى ئۈچۈن قوي ھەم ئىنەكنىڭ سۈت، قېتىقىدىن باشقا ھەق بېرىلمەيتتى. ئات ـ كالىلار دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھېسابىغا تارقىتىلاتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە دېھقانلارنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى ئۈچكە بۆلۈنۈپ، ئۈچتىن ئىككى قىسمى ھۆكۈمەتكە ئېلىناتتى. بىر قىسمى دېھقانلارنىڭ ئۆزىگە قالاتتى. ئات ـ كالىنىڭ پۈتۈن يىللىق يەم ـ خەشىكى دېھقانلارنىڭ زىممىسىدە ئىدى. مەيلى، «خان ئات»، «خان كالا» ياكى «خان قوي» بولسۇن،

ھەممىسىدە ئۆلگەن، يىتكەن مال ـ چارۋىلار دېھقانلارنىڭ قەرزىگە يېزىلاتتى. «خان ئات» ، «خان كالا» ، «خان قوي» زادى ئۆلمەيتتى ۋە يىتمەيتتى. شۇنىڭ ئۇچۇن پۇقرالار بۇنى «تۆمۈر ئات» ، «تۆمۈر كالا» ، «تۆمۈر قوي»... دېيىشەتتى. بۇ تۈزۈمنى يولغا قويۇش، مۇھاپىزەت قىلىش يۈزىسىدىن ھەر سۇمۇلغا ئون چېرىك، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ھەر يۈزگە ئالتە چېرىك قويۇلغان بولۇپ، چېرىكلەرنىڭ تەمىناتى يەنىلا خەلقنىڭ زىممىسىدە ئىدى.

يەر، سۇمۇ ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ مۈلۈكى ھېسابلىناتتى. سۇ سېلىقى ئۈچۈن بىرىنچى قېتىم ھەر ئائىلىگە بىر دەندىن سېلىق بەلگىلەنگەنىدى.

1818 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، 1819 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە چارۋا ماللار كېسەل بىلەن يۇقۇملاندى، دېھقانلارغا تارقىتىلغان «خان كالا» لاردىن ئۈچ يۈزدىن ئوشۇق كالا چىقىم بولدى. بۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ كېلىۋاتقان دېھقانلار ئۈچۈن تېخىمۇ زور پالاكەت ئىدى.

چىقىم بولغان كالىلار ئىچىدە خۇشئەخمەتكە بېرىلگەن ئىككى «خان كالا» مۇ بار ئىدى. بۇ ھال ئۈچ يىلدىن بېرى ئاغرىق ـ سىلاق، تاياق ـ توقماقتىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتقان ۋە ئەللىك يىللىق قۇللۇق ھاياتىدا ئائىلىسى ئۈچۈن قىلچىلىكمۇ ئىقتىسادىي ئاساس تۇرغۇزالمىغان خۇشئەخمەت ئۈچۈن تولىمۇ ئېغىر كەلدى. بولۇپمۇ زورراۋانلارنىڭ ئۇنى ياتقان ئورنىدىن زەمبىلدە ئاچىققۇزۇپ، خالايىق ئالدىدا ھاقارەتلەپ، ئۆلگەن «خان كالا» نىڭ ھەققىنى ئىككى كۈن ئىچىدە تاپشۇرمىسا كالىلىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ

پوپۇزا قىلىشلىرى تېخىمۇ جىنىغا تەگدى.

يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن سادىر بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ ۋە كۆرۈپ چىداپ تۇرالمىدى. چۈنكى دېھقانلار «خان ئات»، «خان كالا»، «خان قوي» تۇپەيلىدىن بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلۈۋاتاتتى. ئۇلار ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولماقتا ئىدى. يۇرتنىڭ بۇنداق ئاياغ ئاستى قىلىنىشىغا چىداپ تۇرالمىغان سادىر تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇدى:

يۇرتنى باستى غەم - قايغۇ،
ئۆي - بىساتتىن ئايرىلدۇق.
خان كالا، قوي، ئات ئۈچۈن،
ئىسسىق جاندىن ئايرىلدۇق.

باغلار بولدى زىمىستان،
يۇرتۇم بولدى گۆرىستان.
سەرسانلىقتا تۆكۈلەر،
يۈرەكلەردىن لەختە قان.

سادىر قانداق چىدىغاي،
خان كالا، قوي دەردىگە.
قاقمىسام مەن ئۆپكەڭنى،
كۆرۈپ تۇر خان، ئەتىگە.

يۇرت - زېمىندىن ئايرىلىپ ئىنسان ئاياغ باسمىغان تاغ - ئېدىرلارغا كۆچكەنلەر ئارىسىغا سادىرنىڭ ناخشىسى

تارقالغان كۆننىڭ ئەتىسى ئۇلار يېڭى خۇش خەۋەر ئاڭلىدى ھەم پۇل ـ مالغا ئېرىشتى. چۈنكى سادىر ئەل ئامانلىقى ئۈچۈن مۇھىم بىر ئىش قىلغانىدى.

ئىلى تەۋەسىگە جايلاشقان يۇزلەرنىڭ ئالۋان ـ سېلىق ھەم «خان كالا، قوي، ئات» تۇزۇمىدىن ئۇندۇرۇلگەن پايدىنى خەزىنىگە توپلايدىغان ئورۇننىڭ مۇقام شەھىرى [1] ئىكەنلىكىنى سادىر بىر ئامال قىلىپ بىلىۋالدى. خەزىنە جايلاشقان ئورۇننى يۇزلەردىن چوڭ سۇ ئايرىپ تۇراتتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرى سۇغا ئاسما كۆۋرۈك سالدۇرغان بولۇپ، بۇ يەر قاتتىق قوغدىلاتتى.

سادىر يوغان بىر ئىتنى سويۇپ ئۇنىڭ تېرىسىگە ئورىنىپ، كېچىدە ئاسما كۆۋرۈكتىن ھىيلە بىلەن ئۆتتى. تۈن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ خەزىنىچىنىڭ قورۇسىغا كىردى. ئۇنىڭ ئىشىكى تۆۋىدە خەزىنىچىنىڭ مۈشۈكىنىڭ تالاغا چىقىشىنى كۈتتى، تۈن يېرىمىدىن ھالقىپ مۈشۈك تالاغا چىقتى. خەزىنىچى مۈشۈكىنىڭ قايتىپ كىرىشى ئۈچۈن ئىشىكنى ئوچۇق قويغانىدى. سادىر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئاستا ئۆيگە كىرىۋالدى ۋە خەزىنىچىنىڭ بۇرنىغا كەندىرنى كۆيدۇرۈپ پۇراتتى. ئۇنىڭ قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ خۇرجۇن ـ قاچىلىرىغا ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى قاچىلىدى ـ دە، خەزىنىچىنىڭ ئۆيىدىن بىمالال چىقىپ كەتتى.

خەزىنىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنىڭ يوقالغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەتىسىلا ئىلى جياڭجۈنىگە يەتتى. جياڭجۈن

---

[1] VI ئەسىرلەردە «قويلۇق» دەپ نام ئالغان قەدىمىي شەھەر ئورنىغا جەنۇبىي دەۋرىدە قايتا شەھەر سېلىنغان ئورۇننىڭ نامى «مۇقام شەھىرى» دەپ ئاتالغان (ھازىرقى ئورنى غۇلجا ناھىيە تۇرپانيۈزى يېزىسى روزىمەتيۈزى كەنتىدە).

AltunOq

پەرمان چۇشۇرۇپ «ئوغرى» نى ئىزدەشكە بۇيرۇدى. دەسلەپ هېچكىم ئۇنىڭ سادىر ئىكەنلىكىنى بىلمىدى. سادىر خەزىنىدىن ئاچىققان ئالتۇن ـ كۈمۈشنى «خان كالا، قوي، ئات» چىقىمىغا ئۇچرىغانلىكى دېهقانلارغا ئۇلار قەيەردە يۈرگەن بولسا، شۇ ئورۇندىن ئىزدەپ تېپىپ تارقىتىپ يۈردى.

ئىسيان

ئارىدىن كۆنلەر ئۆتۈپ موللىتوختىمىيۇزبېگى خەزىنىگە قول تەگكۈزگەن سادىر ئىككەنلىكىنى ئىلى جياڭجۈنگە مەلۇم قىلدى. جياڭجۈن:

«ئۇلۇغلىرىمىزغا زىيان ـ زەخمەت سالغان، يامۇللىرىدىمىزدىن قاچقان، خەزىنىمىزنى بۇلىغان قاچاق سادىرنى تىرىك تۇتۇڭلار» دېگەن مەزمۇندا قايتا يارلىق چۈشۈردى. يۈزلەردە چېرىكلەر تېخىمۇ كۆپەيدى. بۇلاش ـ تالاش، ئۇرۇش ـ چېپىشلار ئەۋج ئالدى. ئاخىر قېرىنداشلىرىنىڭ چېكمۇاتقان خورلۇق ئازابىغا چىداپ تۇرالمىغان سادىر ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. ئۇ غەزەپ ـ نەپرىتىنى باسالماي زالىم بەگلەرنىڭ زۇلۇمىغا قارىتىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇ چاقۇ يامان چاقۇ،
ئۆزلەرنى خار ئەيلىگەن.
بەگ ـ خوجامغا شە بېرىپ،
يۇرتنى دەسسەپ چەيلىگەن.

يامۇلغا يالاپ ماڭدى،
شۇم چاقۇ بىلەن بىزنى.

ئىچى كۆيمەس زالىملار،
تۆكتى قان ـ يېشىمىزنى.

چاقۇ بىلەن يۇزبېشى،
ئامباللىقا سايلاندى.
سادىرنى تۇتۇپ بېرىپ،
ئاغزى، بۇرنى مايلاندى.

زالىملار زامانىدا،
ئەلنى قىينىدى خانلار.
سادىر ئاتلىنىپ چىقتى،
ئاقماس ئۇچۇن كۆپ قانلار.

1819 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، چېرىكلەر سادىرنى شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدىلا تۆمۈر قەپەسكە سېلىپ كۇرە يامۇلىغا ئەكەتتى. شۇ چاغدا مەيداندىكى پۈتۈن دېھقانلار ئۇ ئېيتقان «چاقۇ ناخشىسى»نى بىرمۇ بىر يادقا ئېلىۋالدى.

دېھقانلار سادىرنى ئېلىپ ماڭغان هارۋا ئارقىسىدىن يول بويى ئەگىشىپ ماڭدى. ئۇلار سادىرغا تۇخۇم، قايماقلارنى يوللۇق تۇتۇشتى. خۇدىيارىيۇزىگە كەلگەندە سادىرنى بىلىدىغان بىرنەچچە دېھقان هارۋا يېنىغا كېلىشكە چېرىكلەر ئۇلارنى ساۋاپ قاتتىق زەخىملەندۇردى. بۇنى كۆرگەن سادىر چىداپ تۇرالماي هارۋا ئارقىسىدىكى ئاتلارنى يېشىۋەتتى. ئاتلار قاچتى. چېرىكلەر ئاتلارنى قوغلاپ كەتتى. سادىر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قەپەسكە سېلىنغان قولۇپنى تولغاپ ئېچىپ قاچتى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى قومۇشلۇققا يوشۇرۇن-

ـدى. چېرىكلەر ئۇنى تۇتالمىدى. خان ياملۇلىدىن چىقىرىلـ
غان ئەسكەرلەر، ئۇنى ناھايىتى تەسلىكتە تۇتتى، بۇ قېتىم
سادىرنىڭ بۇرنىدىن زىخچا ئۆتكۈزۈپ، زەنجىر بىلەن سۆرەپ
ئېلىپ مېڭىشتى. كۈرە ياملۇلىغا كەلگۈچە ئۇنىڭ ئۇستۇقىشى
قىپقىزىل قانغا بويالدى. ئۇ زالىملارنىڭ ۋەھشىيلەرچە قىيـ
ـناشلىرىغا تۆۋەندىكى قوشاقلىرى بىلەن جاۋاب بەردى:

مېنى يالاپ ئېلىپ ماڭدى،
بۇرنۇمغا سېلىپ زىخچا.
ئۇستۇرسەڭمۇ قايتماسمەن،
ئاق خان ئىشلىگەن مىخقا[1].

قەپەسكە سولىۋەتتىڭ،
تۆت تەرەپكە قارايمەن.
ئۆزۈم بۇندا گۇۋاھ بەندە،
بۇلبۇل بولۇپ سايرايمەن.

مېنى سىنىماق بولغان،
خان جياڭجۇن چېغى چاغلىق.
ھەرقانچە زۇلۇم سالساڭ،
ئوغۇل بالىمەن، خاڭرۇق.

1820 ـ يىل كۈزدە، سادىرنى كۈرە ياملۇلىدىن ئۇرۇمـ
چى ياملۇلىغا ئىككىنچى قېتىم قەپەسكە سېلىپ ئېلىپ ماڭـ

[1] رۇس مىخى دېگەن مەنىدە.

دى. تەلكە تاغلىرىغا كەلگەندە، ئۇ قەپەس ئىچىدە توختىماي ناخشا ئېيتىپ قوشاق توقۇدى:

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مېنىڭ ئەسلى ماكانىمدۇر.
نېمە قىلساڭ قىل جياڭجۈن،
سېنىڭ سورار زامانىڭدۇر.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
مەردلىك ياغار چىرايىدىن.
مېنى كۆرمە ئۆلۈمتۈك سەن،
چاپىنىمنىڭ ياماقىدىن.

تەلكىنىڭ تېغى دەيدۇ،
بېشى كۆكنى قۇچاقلايدۇ.
سەن جياڭجۈن بەگ خار كۆرمە،
مېنى ئەل - يۇرت ئۇلۇغلايدۇ.

شۇنداق قىلىپ سادىر 1823 ـ يىلىغىچە توپتوغرا ئۈچ يىل ئۈرۈمچى يامۇلىدا ياتتى.

AltunOq

ئۈرۈمچى يامۇلىدىن قېچىش

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سادىرنى ئۆز يۇرتىدىن ئاي-
رىپ، ئۈرۈمچى يامۇلىغا قاماپ قويۇپمۇ ئۇنىڭ قايناپ تۇر-
غان ئىسيانكار روھىنى بوشاشتۇرالمىدى. ئۇ ئۈرۈمچى تۈر-
مىسىدە ئېزىلگەن ھەر مىللەت پەرزەنتلىرى بىلەن ئۇچراش-
تى. ئۇلارنىڭ كۈرەش سەرگۈزەشتلىرىنى ئاڭلىدى، نەزەر
دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيدى. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى-
نىڭ زۇلۇمى يالغۇز مۇللىتوختىيۇزىدىلا ئەمەس، ۋەتەننىڭ
ھەممىلا يېرىدە بار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئۆزى ياشاۋات-
قان زېمىننىڭ «ئىلى ئالەم» بىلەنلا چەكلەنمەيدىغانلىقىنى
بىلدى. شۇنداقلا مەھبۇسلارغا ئۆزىنىڭ ھېچنېمىدىن قورق-
ماسلىقى، مەردلىكى، باتۇرلۇقى، ناخشىچى ھەم قوشاقچى-
لىقى بىلەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تۈرمىدە
ئىجاد قىلىپ ئېيتقان «بىر مەسلەك ناخشىسى» مۇنداق
ساقلىنىپ قالغان:

كۆزۈمنى ئېچىپ قويدى،
ئۆزگە يۇرت قاياشلارى.
تۇغقاندىنمۇ چارىكەن،
بىر مەسلەك باغاشلارى.

زىندان ئىچى قاراڭغۇ،
چىراغ نۇرى يورۇتالماس.
بىز تۇغقانلار بىر بولساق،
تۆمۈر چىشلار پاتالماس.

ھېلىم ـ سېلىم بىر تۇغقان،
تاغ ئارتىلىپ سىز چىققان.
تەيپۈنەملىك يارانلار،
بىز بىر يەردە ئۇچراشقان.

خان جياڭجۇننىڭ يامۇلى،
بىزنى قىلدى بىر تۇغقان.
بىر ياقىدىن باش چىقسا،
دۈشمەن بولىدۇ يەكسان.

كېيىن ئۇ تۈرمىدە بىللە ياتقان خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى يەن سېن، فى تامۇ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭلىق ھېلىم ـ سېلىم-لار بىلەن بىر كېچىدە تۈرمىدىن قېچىپ چىقتى. يەن سېن، فى تامۇلار ماناستىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى ئارىسىدا يو-شۇرۇنۇپ يۈردى.

ھېلىم ـ سېلىم، سادىرلار ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۈچۈن يول راسخوتلىرىنى ھازىرلىيالماي خىلمۇخىل ئىشلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ ھەقتە سادىر مۇنداق قوشاق توقۇدى:

يامۇلدىن قېچىپ چىقىپ،
ئۆز يۇرتقا كېتەلمىدۇق.
ھەرقانچە قىلغان بىلەن،
مەقسەتكە يېتەلمىدۇق.

قونغان يېرىمىز تاشلىق،
قىينىدى قورساق ئاچلىق.
تىلماچلىق قىلىپ بەزەن،
بولۇۋالدۇق چېرىك باشلىق.

1826 ـ يىل كۈزدە گەنسۇ، شەنشى ئۆلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. ئۇ- نىڭ تەسىرىدە يەن سېن، فى تامۇلار 1827 ـ يىلىنىڭ يانۋار ئېيىدا ئۇرۇمچى ھەم ماناستىكى خەلقنى تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلى- رى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولدى. بىر قىسىم خۇيزۇ قوزغىلا- ڭچىلىرى قاچقاندا سادىر ئۇلارغا قوشۇلۇپ ئىلىغا قايتىپ كەلدى.

قازانچى جىلغىسىغا يىغىلغان «قاچاق»لار

1818 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىلى ۋىلايىتى بويىچە تاغقا قاچقانلارنىڭ سانى ئەللىك كىشىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. قازانچى ساپ ھاۋالىق ۋە بېكىنىشكە ئەپلىك بىر جاي ئىدى. ئېگىز داۋان، تار ساي، قېلىن چاتقاللىقتا جايلاشقان بۇ جاي «قاچاقلار»نى چېرىكلەرنىڭ ھۇجۇمىدىن ئوبدان مۇھاپىزەت قىلالايتتى.

«قاچاقلار» قازانچىغا ئورۇنلاشقاندىن بېرى تەشكىللىنەلمىگەنىدى. چۈنكى ئۇلارغا باشچى بولىدىغان ئادەم تېخى ئۇلارنىڭ ئىچىدە يوق ئىدى. پەقەت ياشتا ھەممىدىن چوڭ ھەم نامرات تۆمۈرچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئۇچتۇرپانلىق قاۋۇل چامباشچى مامۇت «قوتاز»لا: «تۇغقانلار، مۇشۇنداق يېتىۋېرەمدۇق» دەپ قوياتتىيۇ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق بىرنېمە دېمەيتتى. مامۇت قوتاز بالىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا ئېزىلگەن، خورلانغان، سەرسانلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقىنىغا ھەم ئۆزىنىڭ يەتمىش بەش ياشقا كىرىپ قالغىنىغا قارىماي ئىنتايىن تېتىك، ساغلام ئىدى. ئۇ ئون توققۇز يېشىدا چارەك پاتمان تۆمۈرنى كۆتۈرۈپ، «قوتاز» دەپ نام ئالغان. 1759 ـ يىلى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىغا قاتناشقان،

شۇ قوزغىلاڭدىن كېيىن مانجۇلارغا ئەسىرگە چۈشۈپ ئىلىغا ھەيدەلگەن، ئۇ تۈرمىدىن قېچىپ، يەنە قولغا چۈشۈپ، چېرىكلەر تەرىپىدىن كەينىگە ياندۇرۇلغان يېرىدە سادىر ئۇ- نىڭغا ئۇچراپ قېلىپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالغان؛ شۇنداقلا ئۇنى قازانچى جىلغىسىغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

سادىر بىلەن قەشقەر قوزغىلاڭچىسى ھېلىمنىڭ بىللە كېلىشى قازانچى «قاچاق»لىرىنى ئىنتايىن خۇشال قىلىۋەت- تى. بولۇپمۇ ئىككىيلەننىڭ يولدا چېرىكلەردىن بىرنەچچىنى ئۆلتۈرۈپ ئولجا ئالغان قورال - ياراغ، ئات - ئۇلاغلىرىنى توپقا ئۆتۈنۈپ بېرىشى ئۇلارنى تېخىمۇ ئىلھاملاندۇردى.

— مانا ئەمدى بىزگە باشلىقمۇ تېپىلدى، — دېدى مامۇت قوتاز خۇشال بولۇپ، — قورال - ياراغمۇ كەلدى. ئەمدى قىساس ئېلىشىمىز كېرەك.

ھەممەيلەن ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى ۋە سادىرنى ئۆز- لىرىگە باشلىق قىلىپ، قىساس ئېلىش يولىدا قەسەمياد قىلىشتى. سادىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە دەسلەپكى قەدەمدە بىر- نەچچە ئون ئۆڭكۈردىكى «قاچاقلار»دىن قوزغىلاڭچىلار ئەت- رىتى تەشكىللەندى. بۇ چاغدىكى ئەترەتنىڭ ئاساسىي بازىسى — قازانچىدىكى ئۆڭكۈرلەر ئىدى. بۇ يەر 1760 - يىلى جەنۇب- تىن كۆچۈرۈلگەنلەر ئورۇنلاشقان تاشئۆستەڭ مەھەللىسى- نىڭ تۆۋەن قىسمى ئىدى. ئۆڭكۈر بولسا شۇ يەردىكى تاغ تىزمىسىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر تۆۋەنگە جايلاشقان. ئۇنىڭ يېنىدىن بىر يۈز ئەللىك مېتىر ئېگىزلىكتىن چۈشى- دىغان شارقىراتما ئورۇن ئالغان، ئەتراپى بولسا كەڭ مەيدان ئىدى. ئۇنى «قاچاقلار» ھەم كېيىنكى كىشىلەر «سادىر ئۆڭكۈرى» دەپ ئاتاشقان. چۈنكى سادىر باشلىق بولغان كۈندىن ئېتىبارەن بۇ ئۆڭكۈرنى ئوق - دورا، قورال - ياراغ،

AltunOq

يېمەكلىك ساقلايدىغان ئامبار قىلىپ بېكىتكەن، ئۆزىمۇ تولا چاغلاردا بۇ ئۆڭكۈردە ئىش بىجىرگەن. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق قوشاقلارنى توقۇپ، ناخشا ئېيتقان:

تاش كامىرىدا ياتسام،
ھۇۋقۇشلار ئۇۋام دەيدۇ.
مەن بۇندا گۇۋاھ بەندە،
باللىرىم نېمە يەيدۇ.

ئۆڭكۈر باشىدىكى قاردىن،
بىر يەڭ سۇ چۇشۇر پەسكە.
ئېگىزدە ماكان تۇتۇق،
ئەزىزلەر بىزدىن پەستە.

تاش كامىرىدا ياتسام،
دەيدۇ «سادىر ئۆڭكۈرى».
چېرىكلەر قوغلاپ چىقسا،
قېزىلار بۇندا گۆرى.

گۇلماڭا بىلەن ئېلىشىش

سادىر ئىككىنچى قېتىملىق ھۇجۇمغا ئۆزى باشلامچىلىق قىلدى. ئۇ بۇ چاغدا چامباشچى مامۇت قوتازدىن ئۆگەنگەن قىرىق خىل ھۇنىرىنى كۆرسەتتى. ئادىمى ئاز ھەم تەجرىبىسىز قوزغىلاڭچىلار، كۆپ چىقىمغا ئۇچرىدى، شۇ سەۋەبلىك سادىر يەككە ئېلىشىش ئۈچۈن مەيدانغا ئۆزى چۈشتى. دەل مۇشۇ پەيتتىن پايدىلانغان دارىن ئۇنى تىرىك تۇتۇشنى بۇيرۇق قىلدى. لېكىن چېرىكلەر سادىرنىڭ خىلمۇخىل گۈمپىلىرىنى كۆرۈپ تولىمۇ قورقۇپ كېتىشكەچكە، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بۇيرۇقنى پەقەت شىبە لىيەندىن گۇلماڭا دېگەن شىبە چېرىك قوبۇل قىلدى. دارىن بۇ جىددىي پەيتتە قاچاقنى قاچاققا سېلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ گۇلماڭا غەلىبە قىلسا باغلاقلىق ھېۋىزخاننى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى، نام ـ مەنسەپمۇ بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. گۇلماڭا ئىككى قىلىچنى ئىككى قولىغا ئېلىپ سادىر بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىشقا چىقتى.

ئۆڭكۈر ئاستىدىكى سەينادا بولۇۋاتقان مانجۇچە گەپلەردىن سادىر تولۇق خەۋەر تاپقاچقا، ئۆزى بىلەن ئېلىشماقچى بولغان گۇلماڭانىڭمۇ ئۆزىدەك «قاچاق» لىقىغا ئىشىنىپ ئۇنىڭغا يول قويىدى ھەم بىرىنچى بولۇپ گەپ ئاچماق تۈگۈل، قولىغا قىلىچمۇ ئالمىدى، باغلاقلىق ھېۋىزخاننى كۆرۈپ تۇرسىمۇ ئۇنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ئويلانمىدى. دەسلەپ گۇل-

ماڭا ئۇنىڭغا قىلىچ ئۇردى. سادىر ئۆزىنى قوغداپ ئۇنىڭ قىلىچىنى سۇندۇرۇۋەتتى. گۇلماڭا ئىككىنچى قېتىم قىلىچ ئۇردى. سادىر ئۇنىمۇ سۇندۇردى. چولاق قىلىچتا داجىپ قالغان گۇلماڭانىڭ دارىن ئالدىدا ئازار يېمەسلىكى، «قاچاق-نىڭ قاياشى قاچاق» ئىكەنلىكىنى ئويلىغان سادىر ئۆزىنىڭ ساق قىلىچىنى ئۇنىڭغا بەردى. گۇلماڭا ئۇنىڭ بىلەنمۇ ئامال قىلالمىغاندا، ئاخىر ئۆز قولىنى ئۆزى كەينىگە تۇتۇپ «قا-چاق بولغانلىقىڭ ئۈچۈن سەن ئۆزۈڭ قولۇمنى باغلا» دەپ قولىنى باغلاتقۇزدى – دە، ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى. گۇلماڭا سادىرنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن لىيەن باشلىقى بولدى ۋە ھېۋىزد-خانغا ئېرىشتى. سادىر ھېۋىزخان بىلەن تۆۋەندىكى قوشاقنى توقۇپ خوشلاشتى:

بۇ تاغلار تونۇش تاغلار،
مەڭگۈگە ئاداشمىدۇر.
قول سالسا سىلىمۋەرسۇن،
قاچاقلار قاياشمىدۇر.

ھەيۋەتلىك قىيا تاشلار،
يامغۇر سۇيىدە يىرىلار.
سەن تۇرساڭ تىك باغلاقلىق،
سادىرنىڭ قانداق چىدار.

قاشنىڭ قارىسى سەندە،
ئۆزۈڭدىن ئۆكسۈپ يۈرمە.
قارا خان بىلەن ئۇنى،
مەڭگۈلۈك ئاداش كۆرمە.

قۇمۇل يامۇلىدا

1828 ـ يىل قىش، مانجۇ ھۆكۈمىتى سادىرنى خان كۆرە يامۇلىدىن قۇمۇل خان يامۇلىغا يۆتكىدى. سادىر ئىك-كىنچى قېتىم قەپەسلىك ھارۋىغا سېلىنىپ تەلكە تاغلىرىدىن ئۆتتى. ئۇ قىشنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇق شىۋىرغانلىرى-نى قەپەسلىك ھارۋىدا ئولتۇرۇپ قوشاق قېتىپ ئۆتكۈزدى:

يىلان باغرىدەك يوللار،
يۇرتۇمنىڭ ئىز قاشقىسى.
ماڭا قىلچە بىلىنمەس،
ئەل ئىشقىدىن باشقىسى.

تەلكە تاغلىرى دەيدۇ،
تەڭرى تاغلىرى دەيدۇ.
قارا خانغا دەرد تۆكسەڭ،
بىر دەملىك لەببەي دەيدۇ.

تارتقىنىم جەبىر ـ زۇلۇم،
مىڭ ئۆلۈپ تىرىلدىم مەن.
دەرد كەلسە كېلىۋەرسۇن،
يولۇم ھەق كېرىلدىم مەن.

قىش، بوران، شىۋىرغاندا،
ناخشامغا رۇجەك ياخشى.
جېنىمدىن ئۆتۈپ كەتتى،
تۆمۈر هارۋا داق - دوقى.

سادىر يەنە يول بويى خوتۇن - بالىلىرىنى سېغىنىپ قوشاق توقۇپ ماڭدى:

سادىر دەپ ئېتىم قالدى،
داڭزىدا خېتىم قالدى.
خېتىمنى ئوقۇپ باقساڭ،
بەش بالام يېتىم قالدى.

مېنى قۇمۇلغا پالايدۇ،
هېۋىزىخان توقاچ ياققىن.
بەش بالام يېتىم قالدى،
تېنەتمەي ئوبدان باققىن.

بەش بالامنىڭ ئىچىدە،
چوڭى پەنىنامە ئوقۇيدۇ.
مېنى مويتۇڭزىدا چاپسا،
تېنىمنى قاغا چوقۇيدۇ.

ئاققان قانلىرىم قىزىل،
تامچىسىغا قۇياش خىجىل.
بىر ئەمەسمەن ئەل ئىچىدە،
مىڭلاپ چىقار سادىر، بىل.

سادىرنىڭ مىنگەن ئېتى،
ساغرىسىدا ئالىسى.
ئىلىدا خوتۇن قالدى،
قۇچىقىدا بالىسى.

سادىر 1828 ـ يىلىدىن 1830 ـ يىلىغىچە ئىككى يىل قۇمۇل خان يامۇلىدا ياتتى. بۇ يەردىمۇ ئۇ كۆپلىگەن بىگۇناھ مەھبۇسلار بىلەن ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سادىرغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن مەھبۇس گاڭباقى ئىدى. گاڭبا- قى قۇمۇللۇقلار ئىچىدىكى تورپاقلار ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ۋاڭنىڭ ياسىقىغا مەڭگۇ دارخان بولغان قۇل ھىۋەيدۇلنىڭ يالغۇز ئوغلى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا ئوۋچىلىق قىلاتتى. ياز كۈنلىرى باغداشتا، قىش كۈنلىرى لاپچۇقتا ئوۋ قىلاتتى. ئۇ ئون سەككىز يېشىدا بىر يولۋاس بىلەن ئېلىشىپ پۈتۈن ئون ئىككى تاغ ئارىسىدا داڭق چىقارغانىدى. مانا شۇنداق تاغۇ تاش ئارىلاپ يۈرگەن بۇ پالۋان يىگىت ئاتىسىنىڭ دار- خانلىقتا نېمە كۈنلەرنى كۆرۈۋاتقانلىقى بىلەن ئانچە ھېسابلا- شمايتتى.

بىر كۈنى، ئۇ تاغدىن چۈشۈپ ئوردا قوۋۇقى يېنىغا كەلگەندە بىر توپ ئادەمنىڭ قەپەستىكى يېڭى كېسىلگەن باشقا قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ كېلىپلا باشنىڭ ئۆز ئاتىسىنىڭ بېشى ئىكەنلىكىنى تونۇۋالدى ـ دە، شۇ يەردە تۇرغان دورغىدىن بىرنى ئۆلتۈرۈپ، باشقا چېرىكلەرگە ئې- تىلدى. شۇغىنىسى، يالغۇز كېلىپ قېلىپ، قولغا چۈشۈپ زىندانغا تاشلاندى. سادىر زىنداندا ئۇنىڭ تەقدىرىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ مۇنداق قوشاق توقۇدى:

قۇمۇل دېگەن يەردىمۇ،
قازان قۇلىقى تۆت ئىكەن.
زالىم تۇڭچىسى بەگلەر
زۇلۇمىدىن ئۆلگەن كۆپ ئىكەن.

كاللىكىسەر جاللاتنىڭ،
قولىدا نەيزە ـ قىلىچ.
خان داۋزىسى ئالدىدا،
كاللىغا باسار بىدىش.

خان داۋزىسى ئالدىدا،
كۆردۈم بىگۇناھ بىر باش.
ئوغلى ئۇنىڭ گاڭباقى،
ماڭا بولدى قېرىنداش.

ئۇلغايغان قوشۇن

سادىر ۋە گاڭباقىلار قۇمۇلدىن قايتىپ كەلگەن كۈنى ئىلى مەدرىس جامەسىدە تالىپلار خەتمىدىن ئۆتۈۋاتقان بىر قېتىملىق يىغىلىشقا قاتنىشىپ قالدى. ئەمدىلا ئون ئۈچ ياشقا قەدەم قويغان بىر بالا تالىپنىڭ جاراڭلىق ھەم تەسىرلىك خەتمىسىنى ئاڭلاشتى. جامائەت بالىنىڭ ئەقىللىقلىقى ھەققىدە غۇلغۇلا قىلىشتى. سادىر بىلەن گاڭباقى سۈرۈشتۈرۈپ، بالىنىڭ موللا يۈسۈپ دېگەن بىر مەرىپەتپەرۋەر كىشىنىڭ ئوغلى موللا بىلال ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. ئۇلار:

زۇلۇم بىلەن ئۆتتى خەلقىم،
زۇلۇم ئىچىدە چېكىپ پەرياد.
چىقتى بۇ يولدا كۆر مىڭ،
سادىر ئوخشاش نىياز ـ پەرھاد.

غازاتقا بەل باغلىساق مەھكەم،
سىلىق ـ ئالۋاندىن خالىي ياشايمىز.
نىيازلارغا جور بولۇپ ماڭساق،
خان تەختىنى ئۆرۈپ تاشلايمىز.

دېگەن شېئىرنىڭ بالا تالىپنىڭ ئاتىسى موللا يۇسۇپ تەرىپى-
دىن توقۇلغانلىقىنى ئاڭلىدى. لېكىن سادىر ئۆزى توغرىسى-
دا بىر نەرسە ئېيتمىدى. شۇ كۈنى كەچلىكى ئۆز يۇرتى
موللىتوختىيۈزىگە قايتتى، ئۇ يۇرت بوسۇغىسىغا قەدەم قو-
يۇپلا «ئامان بارمۇ؟» دېگەن قوشاقنى توقۇدى:

ئاتىدىن يېتىم قالغان،
ئانىدىن يېتىم قالغان.
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېۋىزەم ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئېتىم ئاچ قالدى،
بىر تۇتام سامان بارمۇ؟
ئاغزىمغا ئىلىم سالغان،
ئۇستازىم ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا نان بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن؟
سادىر ئۇچۇن جان بەرگەن،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئۆينىڭ تۆرىدە تۇرۇپ،
چاشقاننى ماراپ ياتقان.
كالا گۆشىنى تەڭ يېگەن،
مۈشۈكلىرىم ئامان بارمۇ؟

بوسۇغامنى بېسىپ ياتقان،
جاپايىمنى تولا تارتقان.
كېچە ـ كۈندۈز قاۋاپ ياتقان،
بويناقلىرىم ئامان بارمۇ؟

چوڭ ئاكامنىڭ بالىلىرى،
مېنى كىچىك دادام دەيدۇ.
مېنى كىچىك دادام دېگەن،
قۇلۇنلىرىم ئامان بارمۇ؟

ئوقۇردا كىشنەپ تۇرغان
تورۇق ئېتىم ئامان بارمۇ؟
جاپايىمنى تولا تارتقان،
ھېۋىزەم ئامان بارمۇ؟

ئالتىنچى ئاينىڭ ۋاقتىدا،
مېۋە ـ چېۋە پىشىدۇ.
ئۆزى پىشىپ، ئۆزى چۈشكەن،
ئالما ـ ئۆرۈك ئامان بارمۇ؟

1835 ـ يىلىدىن 1840 ـ يىلىغىچە سادىر قازانچىدىكى قوزغىلاڭچىلار ئەترىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، تەرەپ ـ تەرەپتە كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ باشچىلىرى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئەترەت ئەزالىرىنى كۆپەيتتى. تاغلاردا پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ باردى. بۇ جەرياندا ئۇ يەنە كۆرە يامۇلى ھەم ئىلى يامۇلىغا ئۈچ قېتىم

سولاندى. ئۇچىلا قېتىمدا ئۆز قوشۇنىدىكىلەر تەرىپىدىن قۇتۇلدۇرۇلدى. بۇ جەرياندا «سادىر پالۋان ناخشىلىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان قوشاق ـ ناخشىلارنى يۇرت ـ يۇرتتا ئېيتىپ، خەلقنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئېڭىنى ئۆستۈر۔دى. ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك نامىنى تەرەپ ـ تەرەپكە تارقاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنىغا شەھەر ـ يېزىلاردىن ھەتتا جەنۇبىي شىن۔جاڭدىن كەلگەنلەرمۇ قوشۇلدى. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق قوشاق توقۇدى:

بۇغدايچى دېمەڭ بىزنى،
قەشقەرلىك دېمەڭ بىزنى.
تۇغقاننى بۆلۈپ تاشلاپ،
ئۆز كۆرمەڭ ئەزىزلەرنى.

تاغنىڭ ئارقىسى دەيدۇ،
ئىلىخو دېگەن يەرنى.
شە ئايرىپ ئالالمايسەن،
بوينۇڭدىكى سالمىنى.

ئۆستەڭنى چېپىپ قويدى،
مەمتىمىن ھېكىم باشلىق.
خان جياڭجۈننى يوقاتساق،
بىزنىڭ بولىدۇ ئاشلىق.

مالىخاي بىلەن ئالداش

سادىر قۇمۇلدىن قايتىپ كېلىپ قازانچىدا بىر زامان پاناھلانغاندىن كېيىن، بالىلىرىنى كۆرۈپ چىقىش ئۈچۈن يېزىغا چۈشكەنىدى. دۈشمەننىڭ ئايغاقچىلىرى بۇ خەۋەرنى شۇ كېچىسىلا شەھەرگە يەتكۈزدى. تاڭ ئالدىدا يېتىپ كەلگەن چېرىكلەر سادىرنى ئۇخلاپ ياتقان يېرىدىن تۇتۇپ كېتىپ، دۆڭيامۇلغا قامىدى. ئۇ بىرەر ئايچە ياتقاندىن كېيىن بۇ يامۇلنىمۇ تېشىپ قاچتى. بۇ سادىرنىڭ دۆڭيامۇلنى ئىككىنچى قېتىم تېشىپ قېچىشى ئىدى.

سادىر دۆڭيامۇلدىن قاچقاندا ئەتراپنى تاڭ ئالدىدىكى قاراڭغۇلۇق باسقانىدى. ئۇ يالىڭاياغ ئىدى. تاڭ يورۇغىچە شەھەردىن يىراقلاپ ئۆزىنى دالىدىغا ئېلىش ئۈچۈن پۇتىغا تاش پېتىپ، تىكەن سانجىلسىمۇ پەرۋا قىلماي، خۇدىيارىيۈزى يېزىسىغا قاراپ قېچىۋەردى. ئۇ بەزىدە ھارۋا چاقى كاتاڭ قىلىۋەتكەن يولغا، بەزىدە بۇغدايلىرى ئاللىقاچان ئورۇۋېلىنغان ئېتىزلىققا چىقىپ قالاتتى. ئۇ مىڭ بىر مۇشەققەتتە خۇدىيارىيۈزى يېزىسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ساي بويىغا بارغاندا تاڭ يورۇپ قالدى. ئۇ ئەمدى سايىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ يول ئالدى. ئۇ بۇ ساي يولى ئارقىلىق غول ئىچىگە كىرىۋېلىشنى ئويلايتتى.

سادىر شۇنى قىياس قىلالەتتىكى، كۆزەتچىلەر ئۇنىڭ قاچقانلىقىنى تاڭ يورۇغاندا سېزەلەيتتى. ئۇلار سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى دارىيىلىرىغا خەۋەر قىلىپ ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاتلىنىپ چىققىچە خېلى ۋاقىت ئۆتەتتى. سادىر شۇنىڭغىچە غول ئىچىگە كىرىۋېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما ئۇ كۆزلە- گەن يېرىگە يەتمەي تۇرۇپ، چېرىكلەرنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى تۇيۇپ قالدى. يىراقتا ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋى- شى ئاڭلاندى. ئۇ يۈگۈردى، تاپىنىغا تاشلار، چاۋا - چاتقال- لار پېتىپ ئاغرىتىۋەتتى. تىنىقىمۇ تېزلىشىپ ھاسىراپ قالدى. لېكىن، ئۇ چىشىنى چىشىغا بېسىپ يۈگۈرۈۋەردى. كۆزەتچىلەر سادىرنىڭ قاچقانلىقىنى ئۇ مۆلچەرلىگەن ۋاقىتتىن بۇرۇنراق سېزىشكەنىدى. شۇڭا چېرىكلەر تاپ باستۇرۇپ كېلىپ قالدى، سادىر كۆزلىگەن غولغا كىرمەي تۇرۇپلا چېرىكلەرنىڭ كۆزىگە كۆرۈنۈپ قالدى. ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تېۋىشى تېخىمۇ يېقىندىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى. سادىر پات - پات كەينىگە قاراپ يۈگۈرۈشنى داۋام ئەتتى. ئۇ بىر چاغدا بىر ئاتنىڭ ھەممىدىن تېز كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. غول ئاغزىغا يېقىنلاپ قالغان سادىر ئاخىرقى قېتىم ئارقىسىغا قارىغاندا، ھېلىقى ئاتلىق يېقىنلاپ كېلىپ قالغا- نىدى.

سادىر غولغا كىردى. ئۇ تاشلىقتا يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ ئەتراپقا سىنچىلاپ قارايتتى، يوشۇرۇنغۇدەك بىرەر جاينىڭ ئۇچراپ قېلىشىنى تىلەيتتى، لېكىن قېرىشقاندەك بۇنداق ئەپلىك جاي ئۇچرىمايتتى.

سادىرنىڭ ئالدىدا بىر دۆڭ كۆرۈندى. ئۇ دۆڭگە چىققان- دا تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ قالدى - دە، يېقىنلاپ قالغان

چېرىك ئۈنىڭغا ئوق چىقاردى. خۇداغا شۈكۈر، ئوق تەگمە-
دى. چېرىك مىلتىقىنى ئىككىنچى قېتىم ئوقلىغىچە سادىر
دۆڭدىن چۈشۈپ بولدى. دېمى سىقىلىپ كېتىۋاتقان سادىر
توساتتىن ئۇلاغ تەرەپتىكى ئارچىنى كۆرۈپ قالدى. ئارچا
كەڭرى يېيىلىپ ئۆسكەنىدى. سادىر ئويلىنىپمۇ تۇرماي
ئۆزىنى ئارچىلىققا ئاتتى ۋە ئۈنىڭ ئارىسىغا كىرىپ يوشۇرۇ-
نۇۋالدى. شۇ ئارىلىقتا ئۈنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كەلدى.

ئارچا چىغىر يولغا يېقىنلا يەردە ئىدى. ئات چوقۇم شۇ
يولدىن ئۆتىدۇ دەپ پەرەز قىلدى سادىر. چېپىپ كېلىۋاتقان
چىلان تورۇق دۆڭگە چىقتى. چېرىك سادىرنىڭ تاشلىقتا
غايىب بولغانلىقىنى سېزىپ، ئاتنى توختاتماقچى بولۇپ يۇ-
گەننى تارتىۋىدى، بولمىدى. تېز كەلگەن ئات دۆڭدىن بېشە-
نى ئۇلاغ تەرەپكە بۇرىغانچە چۈشۈپ كەتتى. ئۇ ئارچىغا
يېقىنلاپ كەلگەندە سادىر چېرىكنى ئاتتىن تارتىپ چۈشۈر-
مەكچى بولۇپ، لوڭگىدە ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، ئۈركۈپ كەت-
كەن چىلان تورۇق سولغا قاچىمەن دەپ ئارچا شاخلىرىغا
پۇتلىشىپ يىقىلدى. بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن سادىر
ئاتقا ئېتىلدى، ئۇ چېرىكنى ئۇرۇپ ھوشسىزلاندۇردى ـ دە،
ئۈنىڭ مىلتىق، ئوق ـ دورىلىرىنى ئالدى. ئاندىن چىلان
تورۇقنى مىنىپ، غولنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتى.

چىلان تورۇقنىڭ قومۇش قۇلاقلىرى تىككىدە قاتۇرۇپ
قويغاندەك تۇراتتى. بۇرۇن تۆشۈكلىرى بىر كېرىلىپ، بىر
تارىياتتى، خارتىلداپ تىناتتى. تۇياقلىرى تاشقا تەگكەندە
چىققان ئاۋازلار ھاۋادا جاراڭلايتتى. ئۇ قۇيۇندەك تېز چاپاتـ
تى. سادىر ئۇنى پات ـ پاتلا بىقىنداپ دېۋىتەتتى. تاپ
باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان چېرىكلەرنىڭ «قوغلا، تۇت…»

دېگەن ئاۋازلىرى ئەمدى خېلىلا يىراقتا قالدى، ھەتتا بىر ـ ئىككى پاي ئوق ئېتىۋىدى، ئوقلىرى سادىرغا يەتمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار قوغلاشنى بولدى قىلمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

سادىر يەنە بىر دۆڭگە دۈچ كەلدى. دۆڭنىڭ ئاستى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ساي ئىدى. چىغىر يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تاغ تېرەكلىرى، ئارىلاپ چېتەن، مويىل دەرەخلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. سايىنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى يانتۇلۇقتا بىرنەچچە تۈپ قارىغاي بار ئىدى. سادىر توساتتىن قارىغايلارنىڭ ئەتراپىدىكى قورام تاشلارنى كۆردى ـ دە، ئاتنىڭ بېشىنى شۇ ياققا بۇرىدى. بىر شېخى ئېگىلىپ ئۇچى يەرگە تەككەن مويىلنىڭ تۈۋىگە بارغاندا ئاتتىن چۈشتى. بۇ ئاتنى يوشۇرىدىغان ياخشى جاي ئىدى. ئۇ ئاتنى مويىلنىڭ ئېگىلىپ تۇرغان شېخىغا باغلىدى، ئاياغلىرى دىرىلدەپ تۇرغان چىلان تورۇقنى ئەمدى پەستە تۇرۇپ كۆرگىلى بولمايتتى.
سادىر قارىغاي تەرەپكە ئۆرلەپ چىقىپ كېلىۋېتىپ، ئاتلارنىڭ تۇياق ئاۋازىنى ئاڭلىدى. قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ئىككىنچى دۆڭدىن چۈشمەكچىدى. سادىر قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ ئۆزىنى قېرى قارىغاينىڭ دالدىسىغا يوشۇردى. ئۇ يەردىن چېرىكلەر ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى، چېرىكلەر يىگىرمىچە بار ئىدى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ كەتتى ـ دە، خېلى ئۇزاپ بېرىپ توختاشتى. ئۇلار سادىرنىڭ ئۇشتۇمتۇت غايىب بولۇشىدىن ئەجەبلىنىپ تۆت تەرەپكە سەپسېلىپ قارىشاتتى. تۇيىقى قىزىغان ئاتلار بىر ئورۇندا تۇرمايتتى، تىزگىن سىرىپ پۇشقۇراتتى، ئالدى ئاياغلىرىنى تىك كۆتۈرۈپ ئۆرىدەيتتى، قايسىبىر ئاتنىڭ كىشنىشى ئاڭلاندى. سادىر يوشۇرۇپ قويغان چىلان تورۇقمۇ ئۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرغاندەك كىشنىدى.

چىلان تورۇقنىڭ كىشنىشىنى ئاڭلىغان چېرىكلەر ئاتـ-
لىرىنىڭ بېشىنى بۇراشتى. ئەمدى سادىر يوشۇرۇنۇپ تۇرۇ-
ۋەرسە بولمايتتى. چېرىكلەر ئۇنىڭ يوشۇرۇنۇپ ياتقان يېرد-
نى بىلىۋالسىلا ئۇنى تۇتۇشقا ئۇرۇنۇشى چوقۇم ئىدى. شۇڭا
سادىر ئۇلار بىلەن ئېلىشىشقا تەييارلاندى. قارىغايدىن يىراق-
لاپ، چەكمەن تونىنى بىر قورام تاشقا ياپتى. ئۇنىڭ ئۇستى-
گە چاققانراق تاشتىن بىرنى تىكلەپ، مالىخيىنى كىيدۈر-
دى. قورام تاش بەئەينى تىزلىنىپ ئولتۇرغان ئادەمگە ئوخ-
شىدى. سادىر ئۇ يەردىن يىراقلاپ، يەنە بىر قورام تاشنىڭ
كەينىگە يوشۇرۇندى. بۇ يەردىن ساينى ئېنىق كۆرگىلى
بولاتتى. ئۇ مىلتىقىنى ئوقلاپ، دۈشمەننىڭ تاشقا يامىشىپ
چىقىشىنى كۈتۈپ ياتتى.

سادىرنىڭ مالىخيىنى كۆرگەن چېرىكلەر چۇقان كۆتۈ-
رۈشۈپ، دۆڭگە قاراپ ئات سىلىشتى. مالىخايغا قارىتىپ
ئوق ئېتىشتى. ئۇلار ئۆز تىللىرىدا:

— ئەنە قاچقۇن، ئەنە، ئەنە. . . ئۇنى ياردار قىلىپ
تۇتايلى. . . بېشىغا ئاتماڭلار. . . ئۆلمەيدىغان يېرىگە. . . ، — دەپ
ۋارقىرىشاتتى.

ئوقلار پاڭ ـ پۇڭ قىلىپ ئېتىلىپ تۇراتتى، تاشقا
تەگكەندە «جىژ ـ جىژ» قىلىپ ئاۋاز چىقىراتتى. ئەجەبلى-
نەرلىكى شۇكى، مالىخاي شۇ پېتى تۇراتتى. بۇ ئىشنىڭ
سەۋەبىنى چۈشىنەلمىگەن چېرىكلەر چۆچۈشۈپ، ھەر خىل
ئويدا بولۇشتى.

— ياپىر، مۇنداقمۇ ئادەم بولىدىكەن ـ ھە! شۇنچە ئوق
تېگىپمۇ ھېچنېمە بولماي پەرۋاسىزلا تۇرىدۇغۇ.

— دېمىدىممۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس دەپ. ئۇ
يېقى جەنۇب، بۇ يېقى شىمالدىكى قاچاقلار بىلەن سوقۇشۇپ

يۈرۈپ، بۇنداق يامان قاچاقنى كۆرمەپتىكەنمەن. . .
— ئاغىنىلەر، بىر قىسمىمىز ئۇنىڭغا يوشۇرۇنچە يېقىنلىشايلى، بولمىسا ئۇ بىزنى قىرىۋېتىدۇ.
دېگەندەك، سادىر چەنلەپ تۇرۇپ ئېتىشقا باشلىدى. چېرىكلەر ئالدانغانلىقىنى شۇ چاغدىلا بىلدى. لېكىن سادىرنىڭ قەيەردە تۇرۇپ ئېتىۋاتقانلىقىنى دەرھال بىلىشەلمىدى. چېرىكلەر ھوشىنى تېپىپ بولغۇچە ئۈچ چېرىك ئاتتىن غۇلاپ چۈشتى. يۇقىرى ئۆرلەشكە پېتىنالمىغان چېرىكلەرنىڭ ئاتلىرى كەينىگە يانغىلى تۇرۇۋېدى، سادىر ئورنىنى يۆتكەپ مالخىيى كىيدۈرۈلگەن تاش تەرەپكە يۆگۈردى. ئۇنى كۆرگەن چېرىكلەر:
— ئەنە، ئەنە ئۇ قاچقۇن! — دەپ ۋارقىراشتى.
چېرىكلەر يەنە ئاتلىرىنىڭ بېقىنىغا تېپىپ يۇقىرى ئۆرلەشكە مەجبۇر بولۇشتى. سادىر قورام تاش دالدىسىدا يوشۇرۇنۇپ يېتىپ، چېرىكلەرنى بىر - بىرلەپ چەنلەپ ئاتقىلى تۇردى. . .
ئۇرۇش ئۇزۇن داۋام قىلمىدى. سادىر بەشچە چېرىكنى يەر چىشلەتتى، يەنە شۇنچە چېرىكنى يارىدار قىلدى. يېرىم كۈچى تالاپەتكە ئۇچرىغان چېرىكلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ چۈشتى ئۇلار ئالدى - كەينىگە قارىماي تىكىۋەتتى.
ئۇلار چېكىنىپ كۆزدىن غايىب بولغاندا، سادىر ئولجىغا چۈشكەن قاشقىلىق چىلان تورۇقنى مىنىپ، قازانچى جىلغىسىغا قاراپ يول ئالدى.
قاراڭغۇ چۈشكەندە قازانچىدا بىرنەچچە يەرگە گۈلخان يېقىلدى. شۇ گۈلخانلارنىڭ بىرىنىڭ ئەتراپىدا سادىر ئونچە كىشى بىلەن چۆرىدەپ ئولتۇراتتى، لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوتنىڭ قىزغۇچ شولىلىرى ئۇلارنىڭ يۈزىنى قىزارتىپ يو-

روتوپ تۇراتتى. بوك ـ باراقسان قارىغايزارلىقتىن كۆتۈرۈ-
لۈۋاتقان ئوت ئۇچقۇنلىرى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزلارغا
قوشۇلۇۋاتقاندەك مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. .

سادىر ئەتراپىدىكىلەرگە بوگۇن سەھەر دۆڭيامۇلدىن
قانداق قاچقانلىقى، چېرىكلەرنى قانداق ئالدىغانلىقىنى قىزى-
قارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئۇ چېرىكلەر بىلەن
قانداق سوقۇشقانلىقىنى سۆزلىگەندە مۇنۇ قوشاقنى ئېيتتى:

قار كېچىپ تولا مېڭىپ،
ئۆتۈكۈمنى ھۆل قىلدىم.
تاشقا مالىخاي كىيگۈزۈپ،
چېرىكلەرنى گۆل قىلدىم.

بۇ قوشاقنى ئاڭلىغۇچىلار ھۇزۇرلىنىپ كۇلۇشتى.
— ياشا، پالۋان، ياشا!
— ئۆلمە، ھوي!
— پاھ كېلىشتۇرۇپسەنغۇ...، — دېيىشتى ئۇلار سا-
دىرنى ماختاپ.

ئەل قىساسى مىنەل ھەق

مەمتىمىن ھېكىم بىلەن خالزات ھېكىم ئۆز ئەجىلى بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىپ، كۈندىن ـ كۈنگە كېڭىيىۋاتقان غۇلجا شەھىرى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە يېزىلار ھاكىم-بەگسىز قالدى. سېلىقنى تۆلىيەلمەي قازانچى جىلغىسىغا قېچىپ بېرىۋالغۇچىلارمۇ بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇلارنى باستۇرۇش ئۇچۈن، پات ـ پات چېرىك چىقىرىشمۇ كار قىلمىدى. چېرىكلەر ئازراق چىقسا قاچاقلار سوقۇشات-تى. چېرىكلەر كۆپلەپ چىقسا ئۇلار تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كېتەتتى. چېرىكلەر قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ئۇلار يەنە قازانچى جىلغىسىغا بىر ـ بىرلەپ قايتىپ كېلىشەتتى. سەللا سەۋەنلىك ئۆتۈلسە، كۈرەدىكى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلايدىغان يانغىن پەيدا بولۇشى كۆرۈنۈپلا تۇرات-تى. ئىلى جياڭجۈنى بۇنى ياخشى چۈشىنەتتى. ئۇ ئىلىنىڭ بەگسىز قېلىۋېرىشىمۇ شۇنداق يانغىنغا سەۋەبچى بولۇپ قې-لىشى مۇقەررەر دەپ ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئىلىغا كىمنى ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يولىيورۇق سوراپ بېيجىڭ خانىغا خەت ئەۋەتتى. بېيجىڭ خانىدىن يارلىقمۇ كەلدى. شۇ كۈنى ئىلى جياڭجۈنى مەسلىھەتچى دارىن ـ ئەمەلدارلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، خانىنىڭ يارلىقىنى

ئوقۇپ بەردى. خان يارلىقىدا ئىلىنى ھاكىمبەگسىز قالدۇ-
رۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، جەنۇبتىن ئىلىغا ئاھالە يۆتكەشتە
كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلى خان تەرىپىدىن ئىلىغا تۈنجى
بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن مۇسا گۇڭ ئەۋلادىنى ئىزدەپ تې-
پىپ، ئىلىغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەش لازىملىقىنى ئېيت-
قانىدى. جياڭجۈن يارلىقنى ئوقۇپ بولۇپ، ھۇزۇرىدا ئول-
تۇرغانلارغا بىرمۇ بىر قاراپ چىقتى ـ دە:
— خاننىڭ يارلىقىنى ئاڭلىدىڭلار... قېنى مۇسا گۇڭ
ئەۋلادىنىڭ قەيەردىلىكىنى قايسىڭلار بىلىسىلەر؟ — دەپ
سورىدى. ئوردا ئىچىدە غۇلغۇلا باشلاندى. جياڭجۈن كۇرە
دارىنىنىڭ گېپىگە قىزىقىپ قۇلاق سالدى.
— بىر چاغدا ياكۇر دېگەن تۇڭگان بىلەن مەزەمزات
دېگەن قۇتراتقۇچى بىر ئۆيدە ياتقانىدى. ئۇلار تۇرمىدىن
قاچقاندا ياكۇر قېچىپ قۇتۇلۇپ، مەزەمزات قولىمىزغا چۈش-
كەنىدى. بىز ئۇنى سوراق قىلغاندا دېگەن بىر گېپى ئېسىم-
گە كېلىۋاتىدۇ، جانابلىرى، دېسەم قانداق؟
جياڭجۈن ئۇنىڭ دۇدۇقلاپ سۆزلىشىدىن خاپا بولغان
بولسا كېرەك، چاچراپ ئورنىدىن تۇردى. بۇ ھالدىن چۆچۈ-
گەن كۇرە دارىنى جياڭجۈنگە قورقۇپ قارىدى، باشقىلارمۇ
تىمتاس بولۇپ بىر ـ بىرلىرىگە قاراشتى. كېيىن ھەممەي-
لەننى ھەيران قالدۇرۇپ، جياڭجۈننىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم
كۆرۈندى، ئۇ كۇرە دارىنىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:
— قېنى، قېنى سۆزلە، قانداق سۆز بولسا مۇشۇ
ئورۇندا دېگىنىڭ ياخشى، — دېدى.
— مەزەمزات دېگەن بىرنېمىنى سوراق قىلغان يەردە
مەنمۇ بار ئىدىم، — دېدى كۇرە دارىنى جياڭجۈننىڭ ئىجازى-

AltunOq

تىدىن كېيىن، — ئۇ، مەن ئادىشىپتىمەن، مېنى كەچۈر-
سىلە، جانابلىرى، مەن ئەسلى ئۇنداق يامان، تېگى پەس
ئادەملەرنىڭ نەسلى ئەمەس ئىدىم. مەن خانغا خىزمەت كۆر-
سەتكەن، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولىمەن، دېۋېدى، جانابلىرى.
— ھە، مۇسا گۇڭ ئەۋلادى بولىمەن دېگەن، دەمسىنا؟
ئۇھازىر قەيەردە؟
— جانابلىرى، زىندانلار يېتىشمەي، ئۇ مىس كانىغا
پالانغان. ھازىر شۇ يەردە ئىشلەۋاتىدۇ، — دېدى كۆرە
دارېنى دۇدۇقلاپ.
— بۇيرۇق، مەزەمزات قايتۇرۇپ كېلىنسۇن!
جياڭجۇن غۇلجا شەھىرىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى زېن
دارېن بىلەن ئۇزاق سۆزلەشتى. مەزەمزاتنى ئىلىغا ھاكىم-
بەگ قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، قازانچىدىكى قاچاقلارنى
تەلتۆكۈس قولغا چۈشۈرۈشتە، ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىش
توغرىسىدا خۇپىيانە مەسلىھەتلەشتى...
مەزەمزات مىس كانىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، ئىلىنىڭ
بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن كۈنلەردە ئىلىدا قۇرغاقچىلىق بو-
لۇۋاتاتتى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرى بولۇشىغا قارىماي، قۇياش
قىزدۇرۇپ تۇراتتى. يامغۇر ياغمىغىلىمۇ ئۇزاق ۋاقىت بو-
لۇپ قالغانىدى. شۇڭا مەزەمزات غۇلجا شەھىرىنىڭ يېنىدى-
كى ئالتۇنلۇق دېگەن يەردە چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈپ، خۇدا-
دىن يامغۇر تىلىمەكچى بولۇپ، ھەرقايسى يېزىلارغا خەۋەر
قىلدى. ھەتتا قازانچى جىلغىسىدىكىلەرگىمۇ خەۋەر يەتكۈ-
زۈپ، سادىرنى ئۆز ھەمراھلىرىنى باشلاپ كېلىپ، زاراخەت-
مىگە قاتنىششقا تەكلىپ قىلدى.
قازانچى جىلغىسىنىڭ ئوچۇقچىلىق يېرىدە سادىر ئۆز

ھەمراھلىرى بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. تۇيۇقسىز مە-
زەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى يېتىپ كەلدى. ئولتۇرغانلار
ئورنىدىن تۇردى ۋە ئۇ كىشى بىلەن تىنچ - ئامانلىق سوراش-
تى. مەزەمزاتنىڭ ئەۋەتكەن ئادىمى سادىرغا كېلىش مەقسى-
تىنى پىچىرلاپ ئېيتتى. خەۋەر مۇنداق ئىدى: «6 - ئاي-
نىڭ 10 - كۈنى ئالتۇنلۇقتا چوڭ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش
باھانىسى بىلەن يىغىلىپ، ئىلى جياڭجۈنىگە قارشى قوزغى-
لاڭ كۆتۈرىمىز.»
سادىر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئويلىنىپ قالدى: «مەزەمزات
مىس كانىدىن تېخى يېقىندىلا قۇتۇلۇپ، بەگ بولغان تۇرسا،
قانداقلارچە قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرماقچى بولۇپ قالغاندۇ؟»
ئەتراپتىكىلەرمۇ سادىرغا تىكىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار سا-
دىرنى ئويلاندۇرۇۋاتقان ئىشنىڭ نېمىلىكىنى بىلىشكە تەقەز-
زا بولۇۋاتاتتى. سادىر ئاخىرى مەزەمزاتنىڭ تەكلىپىنىڭ
مەزمۇنىنى ئۇلارغا ئېيتىپ بەردى، بىرەيلەن مەزەمزاتنىڭ
ئەلچىسىنى مېھمان قىلىش ئۈچۈن بىرەيلەن ئۆڭكۈرگە باش-
لاپ كەتكەنىدى. كۆپچىلىك ئارىسىدا بۇ ئاجايىپ خەۋەر
ھەققىدە غۇلغۇلا باشلىنىپ كەتتى.
— مەن مەزەمزاتقا ئىشەنمەيمەن.
— بىر بالاسى بولمىسا سايدا قۇيرۇق نەقىلۇر، دەپتى-
كەن، جياڭجۈن تېخى تۈنۈگۈنلا مىس كانىدىن قۇتقۇزۇپ
بەگ قىلغان ئادەم، ئەجەبا ھېچ گەپتىن ھېچ گەپ يوق
قوزغىلاڭ كۆتۈرگۈسى كېلىپ قاپتۇغۇ؟ بۇنىڭ چوقۇم بىر
بالاسى بار ئىش جۇمۇ.
— بۇ بىر قىلتاق دەڭلار، قىلتاق.
— ئۇنداق دەپ كىرمىسەكمۇ بولماس.

مەرھۇم دادىسى قەمەردىن خەلپىنىڭ ئىزنى بىسىپ بالا ئوقۇتۇۋاتقان شەمشىدىن خەلپە مەزەمزاتنىڭ «زاراخەتـمە» ئۆتكۈزمەكچى بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، سادىرغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن قازانچىغا كەلگەنىدى. سورۇندا ئۇمۇ بار ئىدى، ئۇمۇ سۆز قىستۇرۇپ پەرىزىنى ئېيتتى:

— ماڭا يازغان خېتىدىمۇ يامغۇر تىلەپ زاراخەتمە ئۆتـكۈزۈش باھانىسى بىلەن كۆتۈرۈلىمىز، دەپتۇ. بىراق بۇ خەتكە ئىشەنچ قىلغىلى بولمايدۇ، مېنى بۇنداق گۇمانغا كەلـتۈرگەن ئىش مۇنداق: خەتتە كۆتۈرۈلۈشنىڭ تەييارلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق گەپ يوق، شۇڭا ئۇ ئاشۇنداق دەپ سىلەرنى ئالداپ، جياڭجۈنگە تۇتۇپ بەرمەكچىمىكىن، دەپ گۇمان قىلىمەن.

— شۇنداق، — دېدى سادىر ئۇنىڭ پەرىزىنى قۇۋۋەتـلەپ، — مەزەمزاتنىڭ نىمە ئىش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدۇ، يەنە كېلىپ ئوردىدىكى ئادەملىرىمىزدىن بۇ توغرىدا ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىدۇق. لېكىن شۇنداق دەپ ئالتۇنلۇققا چۈشمىسەكمۇ بولماس، ئاۋۋال پۇختا تەييارلىق قىلىپ چۈشەيلى. ئۇ يەردىمۇ ئاللا بىزگە يار بولغاي. بۇ يەردە بۇنداق يىتىۋەرگەندىن نىمە پايدا؟ بەلكىم مەزەمزات ئەل قايغۇسى ئۈچۈن راستتىنلا زاراخەتمە ئۆتكۈزمەكچى بولـغاندۇ ياكى شۇنداق دەپ بىزگە تۇزاق قويماقچىدۇ، كۆرۈپ باقايلى.

ئەتراپتىكىلەر سادىرغا قايىل ئىدى، شۇڭا سورۇندىكىـلەر ئىچىدىن ئۇنىڭ سۆزىگە زىت گەپ قىلغۇچىلار بولمىـدى.

1858 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قۇياش نەيزە

بويى كۆتۈرۈلۈش بىلەنلا زېمىننى قىزىتىشقا باشلىدى. كۆكتە ئالىقانچىلىكمۇ بۇلۇت يوق ئىدى، زېمىن گويا قىزد-تىلغان تونۇر... ھەممە نەرسە ھازىرلا كۆيۈپ كېتىدىغاند-ەك تۇيۇلاتتى. دەل - دەرەخلەرمۇ قاتۇرۇپ قويغاندەك ياكى سىزىلغان رەسىمدەك جىمجىت تۇراتتى.

قۇياش تىكلەشكەندە زېمىن تېخىمۇ قىزىپ كەتتى. شۇ-ڭا زاراخەتمىنىڭ ئاساسلىق ئادەملىرى — يۇرت كاتتىلىرى ئالتۇنلۇقتا كۈن قايرىلغاندىن كېيىن كېلىشتى. شۇنداقتىمۇ ئۇلار بۇلاقتا يېقىن جايدا، چىمەنلىكتە ئولتۇرۇشقانلىرىغا قارىماي ئىسسىپ، تەردىن ئارامسىزلانماقتا ئىدى. قارا پە-رىجە كىيىپ ئاق سەللە ئورىغان مەزەمزاتنىڭ ئىككى يېنىدا ئىسراپىل، موللا شاۋكەتكە ئوخشاش يۇرت كاتتىلىرى مە-زەمزاتقا ئوخشاشلا جۇپ تىز بولۇپ ۋە سەل مۈكچىيىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار ئارىلاپ باشلىرىنى كۆتۈرۈپ، شەھەر تەرەپكە قاراپ قويۇشاتتى. جامائەتتىن خېلى نېرىدا ئوچاقلار قېزىلىپ، داش قازانلار ئېسىلغانىدى. ئۇ يەردىن كۆكۈچ ئىس ئۇزۇلمەي ئۆرلەپ تۇراتتى. بۇلاق بېشىدىن خېلى نېرد-دىكى دەرەخلەرگە ئات - ئېشەكلەر باغلانغان بولۇپ، ئېشەك-لەرنىڭ ھاڭراشلىرى قۇلاق - مېڭىنى يەيتتى.

بىر ئازدىن كېيىن شەھەردىن سەللە ئورىغان، ئون - ئون ئىككى ياشلاردىكى بالىلارنى ئەگەشتۇرۇۋالغان خەلپە، ھاپىزلار چىقىپ كەلدى. ئۇلار سورۇندىن ئورۇن ئېلىشتى. قازان بېشىدا بىر توپ كىشىلەر ئىشلەۋاتاتتى. ئۇلار كىشى-لەر زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكەلگەن توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتار-لىقلارنى سويۇپ، قازانلارغا تاشلىشاتتى. قازانلاردا گۆشمۇ، گۈرۈچمۇ، ئۇنمۇ، ئىشقىلىپ زاراخەتمىگە ئاتاپ ئەكېلىنگەن

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى پۇرۇقلاپ قايناپ مەززىلىك پۇراق تارقىتىپ تۇراتتى. بۇ يەر گويا بازاردەك، باللار قىيا - چىيا قىلىشىپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشەتتى.

پېشىن نامىزىدىن كېيىن داش قازانلاردىكى تاماقلار جامائەتكە تارتىلدى. تاماقتىن كېيىن زىكرى - سۆھبەت باشلاندى، كېيىن قۇرئان تىلاۋەت قىلىندى.

جامائەت تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، تاش ساناپ ئايەت ئو- قۇيتتى.

ئېگىلگەن كۆن بارغانسېرى پەسلىمەكتە ئىدى. سادىر ۋە باشقا قاچاقلار بولسا تېخىچە كۆرۈنمەيتتى. بۇ ھال مەزەم- زاتنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتمەكتە ئىدى. تېخىمۇ يامىنى، ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئىسراپىل ئۇنىڭغا پات - پات قەھرى بىلەن قاراپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ قاراشلى- رىدا «سەن بىز - جياڭجۇننىڭ ئادەملىرىنى ئالدىماقچىمۇ؟ سادىر زارەخەتمىگە كېلىدىغان بولدى، دېگەن خەۋىرىڭ يال- غان بولىدىغان بولسا كۆرگۈلۈكۈڭ بار ...» دەۋاتقاندەك ئىدى. جاڭجۇننىڭ سۇرلۇك چىرايىمۇ ھېلىدىن - ھېلىغا مەزەمزاتنىڭ كۆز ئالدىغا ئايان بولاتتى. ئۇمۇ مۇنۇ سۇ ئامبىلى ئىسراپىلغا ئوخشاش قەھرلىك قاراۋاتقاندەك تۇيۇلات- تى. «ئەجىلىم جياڭجۇننىڭ قىلىچىدا ئەمەستۇ؟ — دەپ ئويلايتتى ئۇ دەككە - دۇككە ئىچىدە، — ئۇلۇغ ئالل، مېنى پاناھىڭدا ساقلىغايسەن، تەلەپلىرىمنى ئىجاۋەت قىلغايسەن، سادىرنى مۇشۇ سورۇنغا كەلتۈرگەيسەن...»

مەزەمزات بىر چاغدا جامائەتكە بىر - بىرلەپ قاراپ، ئوردىدا ئىشلەيدىغانلاردىن ئەلى، ئابدۇرۇسۇل (ئابدۇرۇ- سۇل سادىرنىڭ پادا باققان چاغدىكى دوستى بولۇپ، ئۇنىڭ

AltunOq

مۇساگوڭ ئەۋلادى بىلەن يىراق بولسىمۇ تۇغقانچىلىق مۇنا-
سىۋىتى بولغاچقا، ھاكىمبەگ ئوردىسىغا ئەكىلىۋالغانىدى)
لارنىڭ سورۇنغا ئەمدىلا كېلىپ، جامائەتنىڭ ئارقىسىدا ئول-
تۇرغانلىقىغا كۆزى چۈشتى - دە، جۇدۇنى تۇتتى. مەزەم-
زات ئۇ ئىككىسىنىڭ سادىر بىلەن ئالاقىسى بارلىقىنى ئاڭ-
لىغانىدى. ئۇلار بۈگۈن بۇ يەرگە نېمىشقا كېچىكىپ كەل-
دى. قەيەرلەرگە بېرىپ كەلدى؟ بۇ بىر سىر، كىشىدە
گۇمان قوزغايدىغان ئىش ئىدى. مەزەمزات ئويلىغانسېرى
سەپراسى ئۆرلەيتتى، ئۇنىڭ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ،
ئابدۇرۇسۇل بىلەن ئەلىنىڭ ياقىسىدىن ئالغۇسى ۋە نېمە
ئۈچۈن كېچىكىپ كەلگەنلىكىنى بىلگۈسى كېلەتتى. بىراق
زاراخەتمە سورۇنىدا يىراق - يېقىندىكى يېزىلاردىن كەلگەن
شۇنچە كۆپ جامائەت ئالدىدا، ئۇنداق قىلىش مۇمكىن ئەمەس
ئىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنى ئورنىدىن قوزغالغىلى قويمايتتى،
ئەلۋەتتە. ئۇ دەرغەزەپكە كەلدى. ئىچ - ئىچىدىن تىترىدى.
يەنە ئوغرىلىقچە ئالدى - كەينىگە قارىدى. جامائەت بۇرۇنقى-
دىنمۇ كۆپەيگەندەك كۆرۈندى. نېمىشقىدۇر، ئەھۋال باشقى-
چە تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭ دەككە - دۈككىسى تېخىمۇ كۈچەيدى.
ئەسىر نامىزىنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى، ئەمما
مەزەمزات ئەسىرنى ئۆتەش لازىملىقىنى ئېغىزىدىن چىقىرىش-
قا جۈرئەت قىلالمىدى. چۈنكى ئۇنىڭغا ئىسراپىل زەھەرلىك
تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ ئاخىرى مەزەمزاتنىڭ قۇلىقىغا پىچىر-
لىدى:

— قېنى ئۇلار - ھە؟

— ھېچ… ھېچ كەلمەيۋاتىدۇ، تەقسىر… كېلىپ قالار…، —
دېدى مەزەمزات دۇدۇقلاپ.

— جىياڭجۇننىڭ سۆزى ئېسىڭىزدىمۇ؟
— ئېسىمدە، تەقسىر، ئېسىمدە. . .
مەزەمزات جىياڭجۇن دېگەن سۆزنى ئاڭلاپ شۈركۈنۈپ كەتتى. چۈنكى جىياڭجۇن: «بىلىپ قوي، بۇ سەن ئۈچۈن بىر سىناق، نەسلىڭنىڭ يولىدىن ماڭىمەن، ئىلىنىڭ ھاكىمبېگى بولۇپ قالىمەن دېسەڭ، پۇقرا ئالدىدا ئىناۋىتىڭنى ئۆستۈرىدىغان بۇ زاراخەتمىگە بىز ئىزدىگەن كىشىلەرنى ئەكەلدۈرىسەن. ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش قىلىپ، بىرەر يامانلىقنى كۆزلىسەڭ كاللاڭ ئېلىنىدۇ...» دېگەنىدى.
— ئۇنداقتا ئۇلارنىڭ ھازىرغىچە كەلمەسلىكىنى نىمەدەپ چۈشىنىش مۇمكىن، تەقسىر؟
ئىسراپىلنىڭ بۇ تەئەددىسى مەزەمزاتنى ئېسىگە كەلتۈردى. ئەمما ئۇ ئىسراپىلنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي ئالدى - كەينىگە ئالاقزادە بولۇپ قارىدى. جامائەت ئارىسىدىكى كىيىنىشى ئوسال بىر قىسىم كىشىلەرگە كۆزى چۈشتى. ئۇلارنىڭ توپا - چاڭ باسقان چىرايلىرى جىددىي كۆرۈنەتتى. قاپىقى تۈرۈلگەن بۇ كىشىلەر مەزەمزاتقا سۈرلۈك تىكىلىپ قارىشاتتى. كېيىن ئۇنىڭ كۆزىگە جامائەتنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋالغان چېرىكلەر كۆرۈندى. «سادىر كەلگەن بولسا كېرەك. مۇنۇ تەلەتى سۆرۈن كىشىلەر ئۇنىڭ ئادەملىرىدەك قىلىدۇ، — دەپ ئويلىدى مەزەمزات تېنى شۈركۈنۈپ تۇرۇپ، چۈنكى ئۇ بىرئازدىن كېيىن جامائەتنىڭ پاتىپاراق بولۇپ قېچىشى مۇمكىنلىكىنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەنىدى، — چېرىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن قورشاۋاتسا كېرەك...»
ئەمدى زاراخەتمىنى ئاخىرلاشتۇرۇش لازىم ئىدى. چېرىكلەر شۇنىڭدىن كېيىنلا سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى

تۇتماقچىدى. ئۇلار دۇئا قىلماي تۇرۇپ سادىر ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى تۇتۇشقا كىرىشسە، جياڭجۇن بىلەن مەزەمزات-نىڭ قەستى ئاشكارىلىنىپ قېلىشى بۇ ھەرىكەت مۇسۇلمان-لارنى تېخىمۇ قاتتىق غەزەپلەندۇرۇپ، ئومۇمىي ئىسيانغا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. مەزەمزاتنىڭ بۇ قارىشىغا جياڭجۇن قوشۇلغانىدى. شۇڭا مەزەمزات زاراخەتمىنى ئا-خىرلاشتۇرۇشقا ئالدىراپ دۇئاغا قول كۆتۈردى:

— ئامىن...

مەزەمزات جامائەتنىڭ جىم بولۇشىنى كۈتتى. ئەمما جامائەت جىم بولۇشنىڭ ئەكسىچە، پىچىرلاشلار ئۇنلۇك سۆزگە ئايلانماقتا، جامائەت قايسىبىر ئايەتنى تەكشى ئاۋازدا ئوقۇماقتا ئىدى. ئۇ جامائەتنى جىم بولۇشقا ئۈندەپ يەنە:

— ئامىن! — دېدى.

مەزەمزاتقا ئىسراپىلدىن باشقا ھېچكىم ئۇن قوشمىدى، پەقەت يېنىدىلا بىرىنىڭ دانە - دانە ئۇنلۇك ئاۋازى ئاڭلاندى. مەزەمزات بۇرۇلۇپ قارىۋىدى، سول تەرەپتە — يېقىنلا جايدا تىلاۋەت قىلىپ ئولتۇرغان شەمشىدىن خەلپىگە كۆزى چۈش-تى. پۈتۈن جامائەت دېگۈدەك شۇنىڭغا ئەگىشىپ تىلاۋەت قىلىۋاتاتتى. مەزەمزاتنىڭ غەزىپى ئۆرلىدى، ئەمما ئىسرا-پىلنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سادىرغا كۆزى چۈشكەندە غەزىپى قورقۇنچقا ئايلاندى. سادىر ئۇنىڭغا بىر كۆزىنى قىسىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. مەزەمزات بۇ ئىشارەتنى «گەپ قىلما، جىم ئولتۇر!» دېگەن مەنىدە چۈشىنىپ، قورقۇنچ-تىن ئۇنى ئىچىگە چۈشۈپ كەتتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى ئۇنى قورشىۋالغانىدى. ئۇ سادىرنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمىسا ئۇلاردىن ياخشىلىق كۆرمەيدىغانلىقىنىمۇ چۈشىنىپ يەتتى -

ده، دۇئاغا قايتا قول كۆتۈرەلمىدى. ئىسراپىلمۇ ئۇنىڭغا ئالىيىپ قارىيالمىدى. چۈنكى ئۇمۇ سادىرنى كۆرگەنىدى. بەلكىم سادىرنىڭ خەنجىرى ئۇنىڭ بىقىنىغا قادىلىپ تۇرغاندۇ.

نىمە قىلىشىنى بىلەلمىگەن مەزەمزات كالتە ساقىلىنى چىمداپ ئولتۇراتتى. ئۇ بېشىنىمۇ كۆتۈرەلمىدى. شۇڭا پېتىۋاتقان قۇياشنى ۋە شەپەققە بۆلەنگەن ئۇپۇقنى كۆرەلمەدى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ قايسى ئايەتنى تىلاۋەت قىلىۋاتقانلىقىنىمۇ پەرق ئېتەلمىدى.

ئۇنىڭغا بۇ تەكشى ئاۋازلار ئارىسىدا چىرىك ئاتلىرىنىڭ كىشنىشى، تۇياقلىرىنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇشى، چىرىك باشلىقلىرىنىڭ ۋارقىراشلىرى تۇرۇپ - تۇرۇپ ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ئاخىرى قاراڭغۇ چۈشتى. كىمدۇر بىرى — شەمشىدىن خەلپە بولسا كېرەك — دۇئاغا قول كۆتۈردى، ئۇنىڭغا مەزەمزات ئەگەشتى. كۈتۈلمىگەن قىسمەت ئۇنى شۇنداق قىلىپ قويغانىدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇردا قېلىپ نىمە قىلىشىنى بىلەلمىگەن، دۇئانى ئۆزى باشلاپ بېرىشى لازىممۇ ياكى ئۇ باشقىلارغا ئەگىشىشى لازىممۇ، بۇلارنىمۇ ئويلىغۇچىلىكى قالمىغانىدى. چۈنكى، «قاسساپ مال قايغۇسىدا، ئۆچكە جان قايغۇسىدا» دېگەندەك، ئۇمۇ جان قايغۇسىدا قالغانىدى.

دۇئادىن كېيىن جامائەت گۇرىدە قىلىپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى - دە، سورۇن قالايمىقانلاشتى. سادىرنىڭ ئادەملىرى چىرىكلەرگە ئېتىلىشتى. ئۇلار قىلىچلىرىنى ئۆزۈن تونلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ كەلگەنىدى، ئەتراپىقىمۇ بىر قىسىم كىشىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇشقانىدى. ئۇلار چىرىكلەر-

نى ئىككى تەرەپتىن قورشاشتى. جەڭ شىددەتلىك تۈس ئال-
دى. قىلىچ - قىلىچقا تەگكەندە چاقماق چېقىلغاندەك ئوت
ئۇچقۇنلىرى چىقاتتى. ئاتلار ئۈركۈپ ئۆزلىرىنى ھەر تەرەپ-
كە ئۇراتتى. چېرىكلەرنىڭ باشلىرى يەرگە دومىلاپ چۈشەت-
تى، «چاپ، يانما!» دېگەن ئومۇمىي سادا گۈركىرىگەن
بوراندەك ئاڭلىناتتى. بىر خىل كىيىنىشتىن رەقىبلىرىگە
بەلگىلىك بولۇپ تۇرغان، ئەمما ئۆز رەقىبلىرىنى - قاچاق-
لارنى قاراڭغۇدا ئېنىق كۆرەلمەيۋاتقان چېرىكلەر ئونلاپ جە-
سەت قالدۇرۇپ پەرياد كۆتۈرۈپ، ياتقان ياردارلارنى تاشلاپ
بايانداي قەلئەسى تەرەپكە قاراپ قېچىشتى.

AltunOq

سادىر پالۋان باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ قۇدرىتى

«1858 ـ يىلى (شيەنفېڭنىڭ 8 ـ يىلى) چار رۇسىيە سودىگەرلىرى چار رۇسىيە مۇھاجىرلىرىنى قوغداشنى باھانە قىلىپ، ئىلى كونسۇلخانىسىغا ئىككى يۈز كىشىلىك قوغداش ئەترىتى، ئىككى زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇردى. چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى دېھقانلار قوشۇنىغا قارشى ئاتلاندى...»①

«1864 ـ يىلى كەچ كۈزدە سادىر ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق چوڭ قوشۇن بىلەن غۇلجا شەھىرىگە ئىككىنچى مەرتىۋە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىدى. شەھەر خەلقى بۇ ھۇجۇمغا ئىچكى جەھەتتىن مەدەت بەردى. ئون كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد قىلىندى». ②

«1865 ـ يىلى چىلپەڭزە ھاكىمى سادىر پالۋان يېتەكچىلىكىدىكى قوشۇنىنىڭ قۇدرىتىدىن قورقۇپ تۇرغانىنىڭ ئۈستىگە، ئۆچكە مۈڭگۈزىگە شام قاداپ قويۇپ بەرگەن سادىر

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 2- كىتاب 15- بەت.
② يۈسۈپبەگ مۇخلىس: «سادىر پالۋان قىسسىسى» 83- بەت.

ھىيلىسى ئالدىدا ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولدى. يىللار كەينى-
دىن يىللار ئۆتۈپ، سادىر پالۋانمۇ ياشتا چوڭىيىپ قالدى.
لېكىن ئۇنىڭ زالىملارغا بولغان قارشىلىقى بارغانسېرى كۈ-
چىيىپ باردى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى خەلقنى
باش ئەگدۈرەلمىگەن ئىلى جياڭجۈنى ئىلى ۋادىسىدىكى خەلق-
نىڭ ئۇستىدىكى سېلىقنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇردى. ئىلگى-
رى ئىلىدىكى دېھقانلار يەر سېلىقى ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ
دەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى لازىم ئىدى. ئىلى جياڭجۈن مەھكى-
مىسى بۇ يەر سېلىقىنى 1859 ـ يىلىغا كەلگەندە ئون ئالتە
مىڭ دەن كۆپەيتىپ ئوتتۇز ئالتە مىڭ دەنگە يەتكۈزدى.
شۇنىڭ بىلەن ھەربىر دېھقان ئائىلىسى يەر سېلىقى ئۈچۈن
ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئوتتۇز ئىككى خودىن ئاشلىق تاپشۇ-
رۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ دېھقانلار تاپشۇرۇش مۇمكىن بول-
مىغان سېلىق ئىدى. بۇ ھال خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ قاتتىق
نارازىلىق پەيدا قىلدى. ئۇلار سېلىق ۋە زۇلۇمنىڭ ئېغىرلى-
قىدىن ئۆي ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ قېچىشقا باشلىدى.
سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ بۇرادەرلىرىنى پاناھ تارتىپ
قازانچى جىلغىسىغا قاچقۇچىلارمۇ كۈندىن ـ كۈنگە كۆپەي-
دى. سادىر پالۋان قوشۇنى 1864 ـ يىلى تۆت مىڭ كىشى-
دىن ئېشىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ ئومۇمىي خەلق قوزغى-
لىڭى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت پىشىپ يېتىلدى.
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ يۇقىرىقىدەك زۇلۇمى
ۋە ئالۋان ـ سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇشى ساندىخوزا ئەتراپى-
دىكى تۇڭگان (خۈيزۇ) لاردىمۇ چوڭ داۋالغۇش پەيدا قىلغا-
نىدى. ئۇلاردىن ئۈچ يۈزدىن كۆپرەك كىشى سادىرغا قوشۇل-
ماقچى بولۇپ تەييارلانغاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جياڭ-

جۇن چىرىك ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرۇۋەتتى، ئۇلارنىڭ يې-تەكچىسى پىستە قاتارلىقلارنى بوينىكېسىك دېگەن جايدا قەت-لى قىلىپ، كاللىسىنى ئالدى. قىرغىنچىلىق تېخىمۇ كۆپ تۇڭگانلارنىڭ سادىرغا قوشۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە سادىرنىڭ ئەتراپىغا بەشمىڭدىن كۆپرەك كىشى توپلاندى. بۇ غەزەپلەنگەن كىشىلەر ئۇچقۇن چۇشۇپ كەتسىلا لاپپىدە ئوت ئالىدىغان قۇرۇق ئوتۇنغا ئوخشايتتى. ئۇلار ئۆزلىرىگە زۇلۇم سالغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنى ئاغ-دۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. ئازادلىق ـ ئەركىنلىككە ئىنتىد-زار بولاتتى. سادىر ئۇلارنى باشلاپ تاغدىن چۇشتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى.

شۇ كۈنى غەللە ـ پاراق تاپشۇرغىلى كىرگەن دېھقانلار ناھايىتى جىق ئىدى. ھارۋىلار قاتار تىزىلىپ مېڭىشاتتى. ئۇزۇن يولنىڭ چاڭ توپىلىرىدىن چىرايىنى تونۇغۇسىز بو-لۇپ كەتكەن دېھقانلار شەھەرنى كېسىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە — ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئاشلىق ئامبى-رى تەرەپكە قاراپ ئاقاتتى.

غۇلجا شەھىرىگە ھېچقاچان بۇنچە كۆپ كىشى كىرمىگە-نىدى. بۇنچە كۆپ كىشىنىڭ غەللە ـ پاراق تاپشۇرغىلى كىرگىنىنى شەھەر خەلقى ئۆمرىدە كۆرمىگەنىدى. شۇڭا شەھەر خەلقى كارامەت ئىش بولۇشىنى كۈتەتتى. خەلق قوز-غىلىڭى توغرىسىدا پىچىرلاپ سۆزلىشەتتى...

سادىر پالۋان ئادەملىرىنى شەھەرگە غەللە ـ پاراق تاپ-شۇرغۇچىلار قىياپىتىدە ياساندۇرۇپ ئەكىرگەنىدى. ئۇلار قوزغىلاڭنى ئاشلىق ئامبىرىنى قولغا ئېلىش بىلەن باشلى-دى. ئاۋۋال ئۇ يەرنى ساقلاپ تۇرغان چېرىكلەرنى يوقاتتى،

كېيىن كەينىگە يېنىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. پۈتۈن شەھەر جانلاندى، خۇشاللىققا چۆمدى، شەھەر خەلقىمۇ قوز-غىلىپ قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلدى:

— قېرىنداشلار، ھۆرلۈك ئۈچۈن قوزغىلايلى!

— ياشاپ كەت، سادىر پالۋان!

— خەلقىنىڭ بەختىگە خۇدا ئۆمرۈڭلارنى ئۇزۇن قىل-سۇن، پالۋانلار!

خۇشاللىقىدىن قىنى - قىنىغا پاتمىغان توپ - توپ كىشىلەر مەھەللە - مەھەللىلەردىن چۇقان - سۈرەن سېلى-شىپ، چوماق - توقماق كۆتۈرۈشۈپ چىقىپ كېلىشەتتى. يېلىڭ - يالىڭاچ باللار ئۇلارغا ئەگىشىپ يۈرۈشەتتى. خەلق خۇددى ساي - سايدىن ئېتىلىپ چىققان قىيانلار قوشۇلۇپ دەھشەتلىك كەلكۈن ھاسىل قىلغاندەك، كوچا - كوچىلار-دىن چىقىپ كەلگەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇلۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغانىدى. شەھەر يامۇلىنى ساقلاپ ياتقان چېرىكلەر قوزغىلاڭچىلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كوچىغا چىققان بولسىمۇ، ئۇلۇغ كەلكۈندە يوق بو-لۇپ كەتكەن خەستەك ياكى كۈچلۈك بوران ئۇچۇرغان غازاڭ-دەك، قوزغىلاڭچىلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي تىرىپىرەن بو-لۇپ كەتتى. يامۇلنى باشقۇرۇۋاتقان دارىنمۇ ئېسىلىپ ئۆلۈ-ۋالدى. شەھەر ئازاد قىلىنغان كۈننىڭ ئەتىسى قوزغىلاڭچى-لار قوشۇنى شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ، ئۆز كۈچىنى نامايان قىلدى. شۇ كۈنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقلىرى، يۇرت كاتتىلىرى يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقلىرىنى كۆرسىتىشتى.

ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىر مەزگىل ئەسكىرىي كۈچىنى

رەتكە سالغاندىن كېيىن شەھەر ئەتراپىدىكى بىرنەچچە قەلئە-گە ھۇجۇم قىلىپ بىر - بىرلەپ ئېلىشنى پىلانلاپ چىقتى. چۈنكى ئۇ قەلئەلەردە دۈشمەن چېرىكلىرى توپلانغانىدى. ئۇلارنى يوقاتماي تۇرۇپ قوزغىلاڭنىڭ مېۋىسى بولغان ۋا-قىتلىق ھۆكۈمەتنى ساقلاپ تۇرغىلى بولمايتتى.

چىلپەڭزە قەلئەسى بىرىنچى بولۇپ ئىشغال قىلىنىشى كېرەك ئىدى. بۇ ئىش سادىرغا يۈكلەندى.

سادىر ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ چىلپەڭزە قەلئەسىنى مۇ-ھاسىرىگە ئالدى. ئەمما مۇستەھكەم قەلئە ئىچىدىكى قوشۇن ئۇلارنى بىر كۈنلۈك جەڭدە يېقىن يولاتمىدى. مىلتىق ۋە زەمبىرەكلەر شۇنچىلىك كۆپ ئېتىلدىكى، قوزغىلاڭچىلار بىلەن قەلئەنىڭ ئارىلىقىنى ئىس - تۈتەك قاپلاپ كەتتى. دىماغقا ئوق - دورا ھىدى پۇراپلا تۇراتتى. ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى تەڭ كېلىپ قالغاندەك ئىدى. ئوچۇق - تۈزدە سوقۇ-شۇشتىن ھېچ پايدا يوقلۇقىنى سەزگەن سادىر «ئۇرۇشنىڭ توققۇزى رەڭ، بىرى جەڭ» دېگەن تەمسىل بويىچە باشقىدىن يول تۈتۈش كېرەكلىكىنى ئويلىدى ۋە چىلپەڭزە قەلئەسىگە سۇ كىرىدىغان ئېرىقنى ئەتتۇرۇۋەتتى. كۆپ ئۆتمەي، قەلئە ئىچىدىن داد - پەرياد ۋە يىغا - زار ئاڭلاندى.

سادىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گۈگۈم مەزگىلىدە بىر توپ تېكىلەر ھەيدەپ كېلىندى. تېكىلەرنىڭ مۈڭگۈزىگە ياغقا چىلانغان نۆكچە باغلاندى - دە، قاراڭغۇ چۈشكەندە بىر - بىرلەپ ئوت يېقىلدى. مۈڭگۈزىدە مەشئەل يېنىپ تۇرغان تېكىلەر قەلئەگە قاراپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلىدى. قوز-غىلاڭچىلارمۇ مەشئەل كۆتۈرۈۋالغانىدى. مەشئەللەر كېچە قاراڭغۇلۇقىدا شۇنچە سۈرلۈك كۆرۈندىكى، قەلئەدىكى دۈش-

AltunOq

مەنلەر پۈتۈن زېمىننى قوزغىلاڭچىلار بېسىپ كەتكەندەك ھېس قىلىپ قورقۇنچقا چۈشۈشتى.
مەشئەللەر قەلئەگە يېقىنلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇ بىر ئادەمنى مىڭ قىلىپ كۆرسىتىپ، چېرىكلەرنىڭ كۆزلىرىنى ئالاچەكمەن قىلىۋەتتى. «ئالغا» ساداسى ۋە چۇقان - سۈرەنلەر كۆكتە گۈرۈلدەپ ھەيۋەتلىك نەرىگە ئوخشاش ئاڭلىناتتى. ھايات قېلىشتىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن دارېنلارمۇ چېرىكلىرىگە ئوخشاش ئۆلۈم ۋەھىمىسىگە چۈشۈشتى. ئۇلار بىر-ئازدىن كېيىن قەلئە دەرۋازىسىنى ئېچىپ، كېچىدە كۆرۈنمەسلىكىگىمۇ قارىماي ئاق بايراقلىرىنى چىقىرىشتى. قەلئە ئىچىگە بىرىنچى بولۇپ مەشئەللىك تېكىلەر، كەينىدىن قوزغىلاڭچىلار بېستۇرۇپ كىردى.
ئۇلارنىڭ گۈرۈلدىگەن ھەيۋەتلىك ئاۋازى دۈشمەننىڭ يۈرەكلىرىنى جۇغۇلدىتاتتى. بۇ سادا ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ مەركىزى قەلئەسى بولغان باياندايغا بوراندەك ئۇرۇلۇپ ئۇ يەردىكى چېرىك، دارېنلارنى دىر - دىر تىترىتىۋەتتى.
مىللىي ۋە سىنىپىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، چىرىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەقسىتىدە غۇلجىدا ئىلى سۇلتانلىقى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، مەزمەزات، پوچى مەھمۇد، موللاشەۋكەتئاخۇن، ئەلاخانلار سۇلتان بولدى.
ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 1863 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1864 - يىلىنىڭ يېرىمىغىچە بولغان ۋاقىتتا باياندايي قەلئەسىگە ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، باياندايىنى ئازاد قىلالمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، سادىر

پالۋاننىڭ ئىناۋىتىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئۆسۈپ كېتىۋاتقان-
لىقىغا كۆچلۈك ھەسەت قىلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت باشلىق-
لىرى ئۇنىڭغا خىلمۇخىل بوھتان چاپلاپ ئۇنى زىندانغا تاش-
لىغانلىقىدا ئىدى. سادىر پالۋانغا كەلگەن دەرد ـ ئەلەملەر
يالغۇز بۇلا ئەمەس ئىدى. قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىنى
ئېلىش ھارپىسىدا، يەنى 1856 ـ يىلى روزى ئېيىدا ئۇ
چېچەك كېسىلى تەگكەن ئالتە پەرزەنتىدىن بىراقلا ئايرىل-
غان، ئارقىدىنلا ئايالى ھېۋىزىخان بالىلىرىنىڭ دەردىدە كې-
سەل تارتىپ ئۆلۈپ كەتكەن، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ قېرىنداشلى-
رى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىشى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئېغىر
كەلگەنىدى. لېكىن باياندای ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى — بۇ
ئۇرۇشقا سادىر پالۋاننىڭ سادىر پالۋاننىڭ باشچىلىق قىلمى-
غانلىقىدا، دېگەن پاكىتنى كېيىن ھەممەيلەن تونۇپ يەتتى.
شۇنىڭ بىلەن سادىر پالۋان زىنداندىن چىقىرىلدى.
1866 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى بەش مىڭدىن
ئارتۇق قوزغىلاڭچى باياندايغا ھۇجۇم باشلىدى. ھۇجۇم پىلا-
نىنى سادىر پالۋان ئۆزى تۈزدى ۋە باياندايىنى ئىشغال قىلدى.
بۇ ھەقتە سادىر پالۋان مۇنداق قوشاق توقۇغانىدى:

غالجات، چېلەك، توقماق،
قەدىم جايىمىز بېسىپ ئۆتكەن.
نەرە تارتىپ ياۋنى يوقاتتۇق،
يامان نىيەت ئوي پۈككەن.

كۆرگەن بىر توپ تېرەكنى،
كېرەك قىلدۇق بىر باشقا.

ئاق ئورۇسنىڭ ئىتلىرى
مىنىۋالدى كۆكتاشقا.

«1864 ـ يىلىدىكى ئازادلىق قوزغىلىڭىدا مەنسەپپەرەسلىك، خائىنلىق چوڭلار ـ مەنسەپدارلار تەرىپىدىن بولدى. كۆپچىلىك خەلق بولسا ئازادلىق ئۇرۇشىنى تا ئاخىرغىچە ئېلىپ باردى، خائىنلارنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى بەردى، مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئازادلىق قوزغىلاڭ ئىلىدا يېڭىپ چىقتى...

ئىلىدا بولغان ئازادلىق قوزغىلىڭىنىڭ يېڭىپ چىقىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب، بۇ قوزغىلاڭدا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشىدۇر. بۇ قوزغىلاڭغا ئۇيغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە باشقا خەلقلەر قاتناشتى. بۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بولمىغاندا قوزغىلاڭنىڭ يېڭىپ چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى».①

1867 ـ يىلى سۇلتانلىق ئەلاخانغا تاپشۇرۇلغاندىن كېيىن سادىر، پالۋان ئۆز يېزىسى موللىتوختىيۇزىگە قايتىپ ئەڭ ئاخىرقى تۆت يىللىق ھاياتىنى ئۆز يېزىسىدا ئۆتكۈزدى. 1871 ـ يىلى چېچەك ۋاقتىدا ئۆز ئائىلىسىدە يۇرتقا نەزىر بەردى ۋە ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى.

«1871 ـ يىلى (تۇڭجىژنىڭ 10 ـ يىلى) چاررۇسىيە ئىلىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ۋاكالىتەن ئىشغال قىلىپ بېرىش، ۋاكالىتەن قوغداش نامى بىلەن

① موللا بىلال بىن يۇسۇپ: «غازات دەر مۈلۈك چىن» ناملىق كىتابتىن.

ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى. ئىلى خەلقى تاجاۋۇز-چىلارغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغان بولسىمۇ، شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئەللىك كۈن داۋام قىلغان قانلىق كۈرەش ئەلاخاننىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن ئاياغلاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىدىكى توققۇز شەھەر ئارقا ـ ئارقىدىن قولدىن كەتتى...»[1]

«چارروسىيە ئىلىغا بىر كاپىتاننى ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتتى. غۇلجا، بولبورغۇسۇن، قاينۇق ۋە سۇيدۇڭلەرگە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۆت نەپەر روسىيە ئەمەلدارىنى يەرلىك خەلقلەرنى باشقۇرۇشقا قويدى. يىگىرمە نەچچە چاقىرىم يەرگە ئۆي ـ ئىمارەت، باغ ياساپ، مۇستەمـ لىكە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزىدىغان بازا ۋە ھەربىيلەر گازارمىسى قۇردى».[2]

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسى سادىر ۋاپاتىدىن كېيىن بولۇپ ئۆتكەندى.

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 2- كىتاب، 150- بەت.
② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ، 2- كىتاب، 162- بەت.

ئاخىرقى سۆز

ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەركەردىسى، خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋان زۇلۇم ئەۋج ئالغان، ئادالەتسىزلىك ھۆكۈم سۈرگەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىدى.

ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يۈرگۈزگەن ھەر خىل فېئوداللىق تۈزۈم ـ قائىدىلەرگە ئەمەلىي ھەرىكىتى ۋە ناخشا ـ قوشاقلىرى بىلەن مەردلەرچە قارشى تۇردى. ئۇ يەككە ھەرىكەتتىن قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئەترىتىنى تەشكىللەشكە ئۆتۈپ، تەشكىللىك ھالدا فېئودالىزمنىڭ چىرىك قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە، تەڭسىز ـ ئەركىسىزلىككە قارشى ئاتلاندى.

ئۇ كىچىكىدىنلا قورقماس، چىداملىق ۋە غەيرەتلىك بولۇپ ئۆسكەن، ئون بەش يېشىدىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە ئون ئۈچ قېتىم زىندانغا تاشلانغان، ئەمما ئۇ بوينىغلىق بىلەن ئەزگۈچى زالىملاردىن قىلچە قورقۇپ قالمىغان. ئەكسىچە يالقۇنلۇق ناخشا ـ قوشاقلىرى، زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكار روھى ۋە مەردانە ھەرىكىتى ئارقىلىق ئەزگۈچىلەرنىڭ قاتتىق دەككىسىنى بەرگەن.

ئۇ باشتىن ـ ئاخىر ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭ پاراۋان، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشىشىنى ئۈمىد قىلغانىدى، شۇڭا ئۇ 1864 ـ يىلى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى غەلىبە-

AltunOq

گە ئېرىشىپ سۇلتانلىق تىكلەنگەندە، ھېچقانداق ئەمەل تۇت-
ماي ئۆز يېزىسىغا قايتقان. ئىلىدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى
قىرىق يىلدىن ئارتۇقراق ئېلىپ بېرىلغان دېھقانلار قوزغىلى-
ڭىنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى، يەتتە يىل ھۆكۈم سۈرگەن ئىلى
سۇلتانلىق ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسىنى سادىر پالۋاننىڭ تۆھ-
پىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

سادىر پالۋان خەلق قەھرىمانى بولۇپلا قالماي، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ھەقىقىي خەلق سەنئەتكارى ئىدى. شۇڭا خەلق ئۇنىڭ ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ھازىرغىچە چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئېيتماقتا ۋە ئاڭلىماقتا.

سادىر پالۋان ئاددىيلا مەيدانغا كېلىپ قالغان قوشاقچى ۋە پالۋان ئەمەس، ئۇ زۇلۇمغا، ئىستىبداتلىققا قارشى ھەقىقىي تۇردە ئاتلىنىپ «پالۋان» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئىگە بولغان ئۇلۇغۋار تارىخىي شەخس.

شۇڭلاشقا خەلق ئۇنى سۆيىدۇ ۋە ئۇنتۇمايدۇ. ئۇنىڭ قەبرىسى ئىلى دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يادنامىسى سۈپىتىدە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ موللىتوختىيۈزى كەنتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا.

图书在版编目(CIP)数据
男子汉的化身:萨迪尔勇士/图尔逊·亚森著.
-乌鲁木齐:新疆青少年出版社,2001.6
(名人系列故事丛书)
ISBN 7-5371-3858-3

Ⅰ.男… Ⅱ.图… Ⅲ.萨迪尔-生平事迹
-维吾尔语(中国少数民族语言)Ⅳ.K825.6

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 25632 号

策 划 者: 艾尔肯·伊布拉音
责任编辑: 艾尔肯·伊布拉音
责任校对: 阿布列孜·阿巴斯
迪力亚尔·吐尔逊
封面设计: 艾克拜尔·萨力

名人系列故事丛书
男子汉的化身-萨迪尔勇士(维吾尔文)
图尔逊·亚森著

新疆青少年出版社出版
(乌鲁木齐市胜利路 100 号 邮编:830001)
新疆新华书店发行 自治区党委办公厅印刷厂印刷
787×1092 毫米 32 开 3.625 印张
2001 年 6 月第 1 版 2001 年 6 月第 1 次印刷
印数:1-5000

ISBN-5371-3858-3/I·1398 定价:4.80 元
如有印刷装订问题请直接同出版社调换

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

ISBN 7-5371-3858-3

9 787537 138581 >

ISBN7-5371-3858-3/I·1398
(民文) 套价:24.00元 单价:4.80元